लघु-ग्रन्थमाला

[५२]

आचार्यमहादेवपुण्यस्तम्भकरविरचितः

नव्यमतीयपरामर्शकारणतावादः

सम्पादकः

डॉ० राजारामशुक्लः

प्राध्यापकः

न्याय-वैशेषिकदर्शनविभागस्य

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये

वाराणस्याम्

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः

वि० सं० २०५४

LAGHU-GRANTHAMĀLĀ

[Vol. 55]

YAMATĪYAPARĀMARŚAKĀRAṆATĀVĀDAḤ

OF

ĀCĀRYA MAHĀDEVAPUṆYASTAMBHAKARA

EDITED BY

DR. RĀJĀRĀMA ŚUKLA

Lecturer,

Nyāya-Vaiśeṣika Philosophy Deptt.

Sampurnanand Sanskrit University

Varanasi

VARANASI

1997

Research Publication Supervisor—
Director, Research Institute,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi.

Published by—
Dr. Harish Chandra Mani Tripathi
Publication Officer,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi–221 002.

Available at—
Sales Department,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi–221 002.

First Edition, 500 Copies
Price–Rs. 10. 00

Printed by—
VIJAY PRESS,
Sar.isauli, Bhojubeer
Varanasi.

लघु-ग्रन्थमाला

[५५]

आचार्यमहादेवपुण्यस्तम्भकरविरचितः

नव्यमतीयपरामर्शकारणतावादः

सम्पादकः

डॉ० राजारामशुक्लः

प्राध्यापकः

न्याय-वैशेषिकदर्शनविभागस्य

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये

वाराणस्याम्

वाराणस्याम्

२०५४ तमे वैक्रमाब्दे　　१९१९ तमे शकाब्दे　　१९९७ तमे खैस्ताब्दे

अनुसन्धान-प्रकाशन-पर्यवेक्षकः —
निदेशकः, अनुसन्धान-संस्थानस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये
वाराणसी ।

▫

प्रकाशकः —
डॉ० हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी
प्रकाशनाधिकारी,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
वाराणसी–२२१ ००२.

▫

प्राप्ति-स्थानम् —
विक्रय-विभागः,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
वाराणसी–२२१ ००२.

▫

प्रथमं संस्करणम्, ५०० प्रतिरूपाणि
मूल्यम् — १०=०० रूप्यकाणि

▫

मुद्रकः —
विजय-प्रेस,
सरसौली, भोजूबीर
वाराणसी ।

नैवेद्यम्

अथेयं प्रथिमानमानीयते प्रथितयशसः पुण्यस्तम्भकरोपाह्वमहादेवकृतेः कृतिः — "नव्यमतीयपरामर्शकारणतावादः" इत्याख्या । व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि-निश्चयत्वेन परामर्शस्यानुमितिहेतुत्वं तु सिद्धमेव । नास्ति तत्र विप्रतिपत्तिः । किन्तु ादृशपरामर्शघटकीभूतं कीदृशं व्याप्तिज्ञानमनुमितिहेतुः ? साध्याभाववदवृत्तित्व-पव्याप्तिज्ञानं व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानं वेत्यत्र विवदन्ते विपश्चितः । न्थेऽस्मिन् श्रीमता महादेवपण्डितेन नैकविधविलक्षणयुक्तिभिर्व्यापकसामानाधि-करण्यरूपव्याप्तिज्ञानहेतुतामते गौरवमुद्भाव्य साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञान-यैवानुमितिहेतुत्वं समर्थितम् । अयमेव हि मुख्यः प्रतिपाद्यो विषयो ग्रन्थस्यास्य । तु परामर्शनिष्ठामनुमितिकारणतामाश्रित्य कश्चन विचारोऽत्र प्रावर्तत ।

यद्यपि मूलमातृकायां ग्रन्थस्यास्याभिधानम्—"अनुमितिपरामर्शकार्यकारण-भावविचारः (नव्यमतीयः)" इत्येवास्ति तथाप्युक्तयुक्त्या तथाविधस्य विषयस्या-विद्यमानत्वेन सम्पादितेऽस्मिन् ग्रन्थे शीर्षकं परिवर्तितम् , अनुमितिं प्रति कीदृश-याप्तिघटितस्य परामर्शस्य कारणतेत्येतावन्मात्रस्यात्र विवक्षितत्वात् ।

"अनुमितिपरामर्शकार्यकारणभावविचारः" इति नामा कश्चनान्यो ग्रन्थो हादेवपण्डितेनैव लिखितोऽस्माभिरेव सम्पादितश्च [लघु-ग्रन्थमाला (५२) सम्पूर्णा-न्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वि० सं० २०५१] पूर्वत एव विद्यते । तत्र च शीर्ष-ानुरूपं विषया अपि चर्चिताः । एतस्यैव ग्रन्थस्योत्तरांशोऽपि सम्भाव्यते प्रस्तुतो न्थः । मातृकालेखनावसरे ग्रन्थस्य यावानंशो लब्धः स पूर्वम् अनुमितिपरामर्शकार्य-ारणभावविचार इति नाम्ना सङ्कलितः । ततः प्राप्तोऽवशिष्टांशो लेखकान्तरेण नैव नाम्ना सङ्कलितः । ततो गच्छता कालेन ग्रन्थस्यांशद्वयं ग्रन्थद्वयरूपेण परिणत-मत्येषाऽपि सम्भावनाऽत्र वर्तते । यत उभयोर्मातृकयोर्लेखकौ भिन्नावेवेति तु नश्चितम् । तत्रापि पूर्वग्रन्थलेखको विद्वान् न्यायशास्त्रे कृतपरिश्रमश्चास्ति इति त्र तत्र तद्दत्ताभिष्टिप्पणीभिस्तदीयलेखनशैल्या चानायासमेवावगन्तुं शक्यते । म्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयीयसरस्वतीभवनस्थपाण्डुलिपिसङ्ग्रहतोऽस्माभिः प्राप्ता ातृकाऽपि प्रायशः शुद्धा स्पष्टाक्षरैरेव च लिखिताऽस्ति । एतद्विपरीतं तत एव मासादिता प्रस्तुतग्रन्थस्यैकेव मातृका (पाण्डुलिपि-सं० ३२२२९) अत्यन्तम-ुद्धाऽस्पष्टाक्षरैर्लिखितेति सम्पादनप्रसङ्गेऽप्यस्मानतितरामखेदयत् । लेखकोऽपि

नातिविद्वान् इति तत्कृताशुद्धिभिरवगन्तुं शक्यते। लेखने प्रायशस्तस्यानवधानतैव दृष्टिपथमायाति। यथा—क्वचित् 'परामर्शः' क्वचित् 'परामर्षः', क्वचित् 'ष्ट'स्थाने 'ष्ठ', 'ष्ठ' स्थाने 'ष्ट' इति, क्वचित् 'ज्ज्ञ'='दृज्ञ' इत्येवमादि। तथा च ग्रन्थस्य तात्पर्यमजानता द्वितीयलेखकेन ग्रन्थस्यावशिष्टांशो ग्रन्थान्तररूपेणोपस्थापित इति।

यद्यपि ग्रन्थादौ ग्रन्थान्ते च कृतैः श्लोकैस्तयोर्ग्रन्थयोः स्वतन्त्रत्वं साधयितुं शक्यम्, यतो यदि प्रस्तुतो ग्रन्थः कस्यचिद् ग्रन्थविशेषस्यावशिष्टांशः स्यात् तर्ह्यत्र पृथक्तया मङ्गलाचरणादिकं पूर्वग्रन्थे सम्प्राप्तिसूचकश्लोकादिकञ्च कृतं न स्यात्, तथापि प्रकरणसमाप्तौ तादृशश्लोकानां प्रकरणान्तरारम्भे च मङ्गलादिश्लोकानामपि क्वचित् क्वचिद् दृष्टत्वेन नेयं युक्तिरत्यन्तं गरीयसीति।

किन्तु सम्भावनेयं नाधिकं बलवत्तरा। यतः 'अनुमितिपरामर्शकार्यकारणभावविचारः' इत्याख्ये ग्रन्थे प्रस्तुतग्रन्थस्य विपरीतं व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वं समर्थितम्[1]। प्रस्तुतग्रन्थे साध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानकारणतासमर्थने या युक्तयः प्रस्तुतास्ताः प्रायशोऽत्राप्युद्भाविताः खण्डिताश्च। परस्परविरुद्धपक्षद्वयं सिद्धान्तरूपेण न ह्येकस्मिन्नेव ग्रन्थे केनापि प्रतिपाद्यते। नापि ता एव युक्तयः पौनःपुन्येन चर्च्यन्ते। अतो हेतोः प्रस्तुतग्रन्थस्यातिरिक्तग्रन्थत्वस्वीकारपक्ष एव साधीयान्। यद्यपि साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिः पूर्वपक्षव्याप्तित्वेनोद्भाव्य केवलान्वयिनि वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ साध्याभावाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिभिया खण्डिताऽस्ति तथापि नव्यैस्तस्या एव ज्ञानमनुमित्युपयोगितया स्वीकृतमिति तत्प्रदर्शनपरस्यास्य ग्रन्थस्य नव्यमतीयपरामर्शकारणतावाद इत्यभिधानं युक्तम्।

पूर्वग्रन्थे व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानस्य प्रस्तुतग्रन्थे च साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वं श्रीमता महादेवपण्डितेन समर्थितमिति वैचित्र्यमालक्ष्य ग्रन्थद्वयमपि विदुषामनुसन्धित्सूनाञ्च पुरस्तात् स्थाप्यते। एतयोर्विस्तृतं तुलनात्मकमध्ययनमपेक्ष्यते येन कश्चन विशिष्टो विषयः समेषां पुरस्तादागमिष्यति।

ग्रन्थस्यास्य रचयिता महादेवपुण्यस्तम्भकरो नैकेषां ग्रन्थानां रचयिता विशिष्टां वैपश्चितीं धारयन् न्यायशास्त्रे कृतप्रवेशस्य सर्वस्यापि परिचित एव। तस्य विशिष्टः कुलगोत्रादिपरिचयस्तत्कृतान्यग्रन्थानां विवरणञ्च महता परिश्रमेणान्विष्टम् 'अनुमितिपरामर्शकार्यकारणभावविचारः' इति ग्रन्थस्य भूमिकायां सविवरणं सविस्तरञ्चास्माभिर्लिखितं तज्जिज्ञासुभिस्तत एव समासादितव्यम्[2]।

---

१. अ० प० का० का० भा० विचारः, पृ० सं० ६६।

२. द्र० उक्तग्रन्थे 'नैवेद्यम्', पृ० सं० १-५।

ग्रन्थस्यास्य संशोधनं सरस्वतीभवनतः प्राप्ताया एकस्या एव मातृकायाः कृतमिति शुद्धपाठनिर्णयेऽत्यन्तं परिश्रमोऽन्वभावि। तथापि यथामति संशोध्यायं प्रस्तूयते। मूलग्रन्थोऽपि क्वचिद्दुरूहः, क्वचिल्लेखकप्रमादात् क्वचिदस्मदज्ञानवशाच्चास्पष्टो यथावत्स्थापितो विद्वद्भिः संशोध्य ग्राह्यः। किन्तु प्रायशो दुरूहस्थले टिप्पणीभिः, प्रमादजन्यदोषस्थले च पाठभेदप्रदानादिनाऽस्माभिर्ग्रन्थोऽयं समीकर्तुमेव प्रायतत। तथापि विदुषां परितोष एवास्य साधुत्वे प्रमाणम्।

अत्र लेखकप्रमादोऽपि द्विविधः प्राप्यते। एकः स्पष्टः, अपरोऽस्पष्टः। यत्र च स्पष्टः स मूलग्रन्थ एव चिह्नविशेषैः समीकृतः। अस्पष्टस्तावद् भ्रान्तिं जनयति। अतो मूलग्रन्थे संशोध्यापि कदाचित् स एव शुद्धः स्यादिति भीत्या टिप्पण्यां यथावदुपस्थापितः। अत्रास्मत्पक्षतः प्रयुक्तानि कानिचिच्चिह्नानीत्थं वेदितव्यानि। यथा—शैं (शं), पृ० सं० १ अर्थात् 'शैं' इति पाठो मातृकायां किन्तु 'शं' इति पाठः शुद्धः। र [ण्य] नि, पृ० सं० १ अर्थात् 'रनि' इत्यस्य स्थाने 'रण्यनि' इति पठनीयम्। स्य (चेत्?) का, पृ० सं० १४, अर्थात् 'चेत्' इति पाठो मातृकायां किन्तु नावश्यक इत्यादिः।

ग्रन्थस्यास्य सम्पादने सस्नेहमस्मानुपकृतवती भगवती शारदा ग्रन्थस्यास्य यशस्वितायै समभ्यर्थ्यते।

ये खलु विदितनिखिलस्वारस्या अपि प्रयासेनानेन सदुत्साहं विवर्धयिषयैव किञ्चिद्विवित्सन्ति तद्व्याजेनैव चाकिञ्चनामपि कृतिमालोचयन्ति ते विरला अप्यविरलयशस्का नमस्यन्ते। ये तु परेषां पाण्डित्यमकिञ्चिदिव मन्यमानाः पण्डितम्मन्याः सप्रश्रयं समर्पितमपि ग्रन्थरत्नं मनागपि न पिस्पृक्षन्ति ते कस्य नमस्याः स्युरिति न जानीमहे।

सादरभरम्

राजारामशुक्लः

अनुक्रमणिका

आचार्यमहादेवपुण्यस्तम्भकरविरचितः

नव्यमतीयपरामर्शकारणतावादः

नत्वा शिवं नव्यरीत्या महादेवेन धीमता।
निरूप्यते परामर्शेऽनुमाहेतुत्वमद्भुतम् ॥

सत्यपि पक्षतादिरूपसकलानुमितिसामग्रीसमवधाने परामर्शे (र्शं) विनाऽनुमित्यनुदयेनानुमितिं प्रति परामर्शो हेतुः। स च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतानिश्चयः। व्याप्तिश्च स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा। तथा च पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितौ धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्याद्याकारकपरामर्शो हेतुरिति फलितमिति सिद्धान्तः।

अत्र केचित्—पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितौ पर्वतीयधूमव्यापको वह्निरित्याद्याकारकपरामर्शो हेतुर्न तूक्तः, तद्धेतुत्वे कारणतावच्छेदककोटौ सामानाधिकर[ण्य]निवेशाधिक्येन गौरवापत्तेः।

भवन्मते पर्वतीयधूमसमानाधिकरणाभा[व]प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावादिघटितव्यापकतावगाहिज्ञानस्यैव हेतुत्वं फलितम्। एवञ्च शुद्धधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावघटितव्यापकत्वावगाहिधूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्याकारकोपदर्शितपरामर्शकालेऽनुमित्यपलापो भवन्मते दुरुद्धर एवेति चेन्मैवम्, न हि वयं पर्वतीयधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावादिघटितव्यापकतावगाहिज्ञानहेतुत्वमङ्गीकुर्मो येनोक्तानुपपत्तिः स्यात्। अपि तु धूमाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्ना या पर्वतीयधूमाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपिताभावनिष्ठविषयतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठविषयतानिरूपितावच्छिन्नत्वनिष्ठविषयतानिरूपितवह्निनिष्ठविषयताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वं वदामस्तत्र च न काचिदनुपपत्तिः। उपदर्शितपरामर्शे तथाविधाभावप्रतियोगितावच्छेदकतादृशावच्छेदकत्वत्वघटकतया पर्वतीयत्वस्याभानेऽपि तथाविधप्रतियोगिविशेषणतावच्छेदकघटकतयोपलक्षणविधया धूमांशे पर्वतीयत्वभानाङ्गीकारेणोपदर्शितपरामर्ष(र्श)स्यानुमितिजनकतावच्छेदकाक्रान्ततया तस्मादनुमित्युत्पत्तिसम्भवेनानुमित्यपलापाभावात्। भवन्मतेऽप्यव्याप्यवृत्तिकपिसंयोगादीनां व्यापकत्वोपपत्तये हेत्वधिकरण-

वृत्त्यभावे स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वरूपप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यावश्यं निवेशनीयतया पर्वताद्युद्देश्यकगगनादिसाध्यकानुमित्यापत्तिस्तत्र गगनाभावस्य प्रतियोग्यधिकरण्या(णा)प्रसिद्धया स्वप्रतियोग्यनधिकरणत्वरूपप्रतियोगिवैयधिकरण्यासम्भवेन तादृशघटाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य गगनत्वे सत्त्वात् तत्रापि तथाविधव्यापकत्वज्ञानसम्भवादिति सामानाधिकरण्यविषयताऽवश्यमनुमितिजनकतावच्छेदककोटौ निवेशनीयेति चेत्,न, गगनादाववृत्तित्वज्ञानकालेऽनुमितिरापाद्यते तच्छून्यकाले वा ? नाद्यः, तदानोमवृत्तित्वग्रहरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेनानुमित्यापादनासम्भवात् । नान्त्यः, इष्टापत्तेः । यद्वा तद्वारणाय कारणतावच्छेदककोटौ व्यापकांशे वृत्तिमत्त्वमेव निवेशनोयं[1] न तु सामानाधिकरण्यमपि गौरवात् ।

वस्तुतस्त्वव्याप्यवृत्तिकपिसंयोगादीनां व्यापकत्वोपपत्तये हेत्वधिकरणवृत्त्यभावे निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यं न निवेश्यते किन्तु व्याप्यवृत्तित्वं वृत्तित्वे स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधितानियामकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं वा निवेश्यते[2] । एवञ्च न गगनाद्यवृत्तिसाध्यकानुमित्यापत्तिसम्भावनाऽपीति ध्येयम् ।

न च तथापि व्यापकतावगाहिज्ञानहेतुतामते हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यसन्देहदशायां तद्वचतिरेकनिर्णयदशायां वाऽनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्, तादृशसंशयदशायामनुमित्युत्पादे इष्टापत्तेः । तादृशव्यतिरेकनिर्णयदशायां हेतौ पक्षधर्मताज्ञानविरहे हेतौ पक्षीयत्वावगाहिव्यापकतानिर्णयरूपपरामर्शाभावादेवानुमित्यापत्तेरभावात् । हेतौ पक्षधर्मताज्ञानसत्त्वे च साध्यासमानाधिकरणधर्मान्तरग्रहवत्तादृशव्यतिरेकनिर्णयस्याप्यनुमितौ विरोधित्वस्य तवाप्यावश्यकतया विरोधिसत्त्वेनानुमित्यापादनासम्भवात् । त्वया तादृशव्यतिरेकनिर्णयस्यानुमितौ विरोधित्वानभ्युपगमे तु ममापि तदानीमनुमिताविष्टापत्तेः । ननु भवन्मते वह्निसामानाधिकरण्याभावप्रकारकधूमविशेष्यकमानसशाब्दबोधादौ पर्वतपक्षकवह्न्याद्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्याधिकस्य कल्पनीयतया गौरवम् । मन्मते त्वनुमितिसामग्रीकाले व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तापरामर्शस्यावश्यकतया तस्य बाधनिर्णयमुद्रया तत्र प्रतिबन्धकतायाः क्लृप्तत्वात्तेनैव तदानीमुपदर्शितोपनीतभानाद्यनुत्पादोपपत्तौ तादृशसामग्रीप्रतिबन्धकतायास्तत्राकल्पनाल्लाघवम् । न च व्यापकताज्ञानहेतुतावादिमीमांसकमते[3] ज्ञानद्वययौगपद्याभ्युपगमेन कुत्रापि ज्ञानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्व-

---

१. तु० निविशतां वा तत्र साध्यसामानाधिकरण्यं वृत्तिमत्त्वं वा—केवलान्वयिप्रकरणम्, दी., पृ० २१९ ।

२. संयोगी सत्त्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावपदेन संयोगाभावस्य सङ्ग्रहो न स्यात्तस्य व्याप्यवृत्तित्वाभावादतो वृत्तित्व इत्यादि कल्पान्तरानुसरणम् ।

३. 'एकदा ज्ञानद्वय' इति पाठो मातृकायाम् ।

कल्पनमेव नास्तीति वाच्यम्, प्रत्यक्षादौ भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्य प्राभाकराणामपि सम्मतत्वेनान्येषां तदङ्गीकारस्य सुतरां सिद्धत्वात्। अन्यथा वह्निव्याप्यो धूमो धूमवांश्च पर्वत इत्यादिज्ञानसत्त्वेऽनुमितिसामग्र्या वृत्तत्वेन तदुत्तरं प्रत्यक्षात्मकविशिष्टपरामर्शस्यासम्भवेन नैयायिकमतेऽनुमितिर्विशिष्टपरामर्शयोः कार्यकारणभावे व्यभिचारप्रदर्शकस्य प्रत्यक्षसामग्रीतोऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वादनुमितिरेवोत्पद्यते न तु व्याप्याभेदप्रत्यक्षमिति परामर्शग्रन्थीयज्ञानद्वयहेतुतावादिमीमांसकमतोपन्यासस्य मणिकारलिखितस्यानुपपत्तेः।

तस्माद् मीमांसकमतेऽपि प्रत्यक्षादौ भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्या प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वेनोपदर्शितमानसादावनुमितिसामग्र्याः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनप्रयुक्तगौरवं दुष्परिहरमेवेति चेत्, न, मन्मते तथाविधकियत्प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावाधिक्येऽपि पर्वतः पर्वतीयधूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणाप्रामाण्यविशिष्टवृत्त्यभाववत्पर्वतज्ञानकालीनघटादिमानित्यन्तानुमितिसामग्र्या अनन्तघटपटादिविषयकप्रत्यक्षं [प्रति] प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन लाघवस्यानपायात्। तदानीं मन्मते पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिसामग्र्या अन्यत्र क्लृप्तघटपटादिप्रत्यक्षप्रतिबन्धकताया अवश्यं सत्त्वेनैव घटपटादिप्रत्यक्षापत्तिवारणसम्भवेन तत्रातिरिक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावाकल्पनात्। भवन्मते तत्रातिरिक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनमावश्यकमेव। तदानीं भवन्मते पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिसामग्र्या अनावश्यकत्वेन क्लृप्तेन निर्वाहासम्भवादिति भवन्मतेऽप्युपदर्शितप्रतिबन्धकताकल्पनप्रयुक्तगौरवं दुष्परिहरमेव।

किञ्च भवन्मत एव हेतुतावच्छेदकभेदेन परामर्शहेतुताया अनुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकतायाश्च बाहुल्याद्गौरवम्। तथा हि भवन्मते धूमत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितव्यापकत्वत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविषयताशालिनिर्णयत्वेनालोकत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितव्यापकत्वत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितालोकत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविषयताशालिनिर्णयत्वादिना च धूमालोकादिलिङ्गकपरामर्शाणां विशिष्य तत्तल्लिङ्गकानुमितिहेतुत्वं सिद्ध्यभावादिविशिष्टतादृशनिर्णयत्वादिनाऽनुमितिसामग्र्याः घटपटादिप्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वञ्च वाच्यम्।

न च मन्मते किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविषयतात्वेनैव हेतुविषयतानां निवेश इति वाच्यम्, तथा सत्यालोकव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्यादिनिर्णयकाले

वह्न्याद्यादिविधेयकानुमित्यापत्तेस्तादृशनिर्णयसत्त्वे भिन्नविषयकप्रत्यक्षानुत्पत्त्यापत्तेश्च। एवञ्च विशिष्य धूमत्वालोकत्वावच्छिन्नविषयतानिवेशाद् भवन्मते हेतुतावच्छेदकभेदेनानन्तकार्यकारणभावकल्पनेनानन्तानुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकताकल्पनेन च महद्गौरवम्। अस्मन्मते च व्यापकताज्ञानमात्रस्यानुमितिहेतुत्वादनुमितिजनकतावच्छेदककोटौ हेतुविषयतानां सकृदेव निवेशेन तत्र किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविषयतात्वेन तासां निवेशे बाधकाभावान्न हेतुतावच्छेदकभेदेन कार्यकारणभावादिबाहुल्यमिति। न च व्यापकसामानाधिकरण्यज्ञानहेतुतामतेऽपि स्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितसामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्व-स्वावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्धर्मविशिष्टप्रकारतात्वेन निखिलहेतुप्रकारता अनुगमय्य तादृशप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताशालिनिर्णयत्वेनैव हेतुत्वमुच्यत इति नैतन्मतेऽपि हेतुतावच्छेदकभेदेन कार्यकारणादिबाहुल्यमिति वाच्यम्, नीलधूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गात्। तत्र नीलधूमत्वस्य धूमत्वानतिरिक्तत्वेन पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितधूमनिष्ट(ष्ठ)प्रकारतायां धूमत्वस्य प्रथमसम्बन्धसत्त्वाद् धूमत्वस्य तादृशप्रकारतावच्छेदकत्वेन द्वितीयसम्बन्धसत्त्वाच्च। यदि च साध्यतावच्छेदके वास्तवस्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वनिवेश इन्धनव्यापकवह्निसमानाधिकरणेन्धनवान् पर्वत इत्यादिज्ञानादनुमित्यनुपपत्तिस्तत्र वह्नित्व इन्धनत्वव्यापकतावच्छेदकत्वाभावादतस्तद्वारणाय स्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितसामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वेत्यनेन[1] स्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितहेतुनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधेयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताभावनिष्ठावच्छेदकता[2]निरूपित–प्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकताभावनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वं विवक्षणीयम्। तत्र च स्वनिष्ठावच्छेदकतायां स्वनिरूपकावच्छेदकतानिरूपितत्वसम्बन्धेन किञ्चिन्निष्ठावच्छेदकताविशिष्टान्यत्वं निवेशनीयमिति न नीलधूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तिस्तत्र धूमत्वनिष्ठावच्छेदकताया निरुक्तसम्बन्धेन नीलत्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वेन तदन्यत्वाभावादिति विभाव्यते तदा नीलधूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणनीलधूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानासङ्ग्रहप्रसङ्गः। तस्य रूपान्तरेण स्वातन्त्र्येण कारणत्वाङ्गीकारे तु किञ्चिद्विशेषणविशिष्टाविशिष्टहेतुभेदेन भवन्मते कार्यकारणभावभेदो दुरुद्धर एव।

न च निश्चयत्वनिर्वचनाद्यनुरोधेनोभयमतेऽपि कार्यकारणभावभेदस्यावश्यकत्वमिति वाच्यम्, तथाप्यनन्तानुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ सामानाधिकरण्या-

१. 'त्यनेन न स्व' इति पाठो मातृकायाम्; २. 'दकत्वानिरू' इति पाठो मातृकायाम्।

वगाहित्वस्य तादृशीयाप्रामाण्यज्ञानाभावस्य वा निवेशेन व्यापकताज्ञानहेतुतावादिमत एव लाघवसम्भवादिति वदन्ति ।

तदसत्, अभावप्रत्यये प्रतियोग्यंशे यादृशो धर्मः प्रकारविधया भासते तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनैव प्रतियोगिनोऽभावांशे भानमिति नियमेन धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञान उपदर्शितरीत्या धूमाद्यंशे पर्वतीयत्वादेरुपलक्षणविधया भानासम्भवेन व्यापकताज्ञानहेतुतावादिमते तादृशज्ञानादनुमित्यपलापस्य दुरुद्धरत्वात् । न च तादृशनियमे मानाभाव इति वाच्यम्, प्रतियोगिनोऽभावांशे निरुक्तसम्बन्धेन भानस्यानुभवसिद्धतया तादृशनियमाङ्गीकारस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्यतिरिक्तस्य सिद्ध्यापत्तेः । न हि तत्र तथाविधनियमादन्यद्दृढतरं किञ्चिद्बाधकमस्ति । न चेष्टापत्तिः तादृशातिरिक्तानन्ताभावकल्पने गौरवप्रसङ्गेन तथा वक्तुमशक्यत्वात् ।

ननु प्रतियोग्यंशेऽप्रकारीभूतो यो धर्मस्तद्धर्मस्य न प्रतियोगितावच्छेदक(त्व ?)-विधया भानमित्येव नियमः स्वीक्रियते । तावतैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववारणसम्भवान्न तु पूर्वोपदर्शितनियमोऽपि, मानाभावात् । अत एव लघुसमनियतगुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमिति [पारिभाषिकावच्छेदकत्वमिति][1] पारिभाषिकावच्छेदकत्वघटितव्याप्तिलक्षणे स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत् तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटवत्त्वस्यानवच्छेदकत्वान्तेन वैलक्षण्यप्रदर्शकः "प्रतियोगिताश्च विशिष्योपादेया" इति सिद्धान्तलक्षणीयदीधितिग्रन्थोऽपि सङ्गच्छते । अन्यथा तत्रापि स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वघटकानां पदार्थानामुपलक्षणविधया निवेशासम्भवेन तादृशग्रन्थस्यासङ्गतत्वापत्तेः ।

वस्तुतस्तु प्रतियोग्यंशेऽप्रकारीभूत इत्यादिनियमे मानाभावः प्रामाणिकगौरवस्यादोषतयाऽनुभवबलादति[2]रिक्तव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाङ्गीकारे बाधकाभावात् । अत एव पुनरानुभविको लोकानां स्वरसवाही घटत्वेन पटो नास्तीत्यादिरनुभवो न तदा तादृशाभावनिवारणं गीर्वाणगुरुणाऽपि शक्यमित्युक्तं दीधितिकारेणापि[3] । एवञ्च धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञाने धूमाद्यंश उपलक्षणविधया पर्वतीयत्वभाने बाधकाभावेन तादृश-

१. कोष्ठकान्तर्गतः पाठः अधिकः मातृकायाम् ।
२. 'बलापातादति' इति पाठो मातृकायाम् ।
३. व्यधिकरणदीधितिः, पृ० सं० २७९ ।

ज्ञानादनुमित्यपलापवारणसम्भवेन व्यापकताज्ञानहेतुतावादिमते न कोऽपि दोष इति चेदत्र **नव्याः**—

यदि व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तावगाहिपरामर्ष(र्श)स्य (चेत् ?) कारणत्वमङ्गीक्रियते तदैवोपदर्शितरीत्या गौरवस्य प्रसङ्गेन लाघवाद् व्यापकतावगाहिपर्वतीयधूमव्यापको वह्निरित्याद्याकारकपरामर्शस्य हेतुत्वं सम्भवेत् । तदेव तु न, किन्तु साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तावगाहिपरामर्शस्यैव हेतुता स्वीक्रियते तत्र न किमपि गौरवं सम्भवति, प्रकृतव्यापकत्वापेक्षया साध्याभाववदवृत्तित्वस्य लघुशरीरतया लाघवेन तदवगाहिपरामर्शस्यैव हेतुत्वौचित्यादिति वदन्ति ।

नन्वेतन्मते केवलान्वयिवाचकत्वादिसाध्यकानुमित्यनुपपत्तिस्तत्र वाच्यत्वादिरूपसाध्याभावाप्रसिद्ध्या साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्त्यवगाहिपरामर्शासम्भवात् । न च वस्तुगत्या साध्याभावाप्रसिद्धावप्यभावांशे प्रतियोगितासम्बन्धेन वाच्यत्वादिरूपसाध्यावगाहिनो भ्रमात्मकपरामर्शस्य सम्भवेन नानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तथाप्यभावो न वाच्यत्वीय इत्याद्याकारकप्रतियागितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाद्यभावप्रकारकाभावविशेष्यकबाधनिर्णयरूपविशेषदर्शनकाले भ्रमात्मकपरामर्शस्याप्यसम्भवेनानुपपत्तितादवस्थ्यात् ।

अथैकधर्मं धर्मितावच्छेदकीकृत्य विरुद्धभावाभावोभयप्रकारकनिर्णयानभ्युपगमेनाभावत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य वाच्यत्ववाच्यत्वाभावोभयप्रकारकस्याभावो न वाच्यत्वीय इत्याकारकनिर्णयस्यासम्भवेनोपदर्शितानुपपत्त्यसम्भवः । तथा हि—अभावत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य प्रतियोगितासम्बन्धेन वाच्यत्वादिज्ञानप्रतिबन्धिकाऽभावत्वावच्छेदेन प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाद्यभावप्रकारिका निश्चयात्मिका बुद्धिरेव । तस्याश्चासम्भवः । यतस्तस्यामभावत्वावच्छिन्ने प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाद्यभावप्रकारिका निरुक्तसम्बन्धेन वाच्यत्वादिविशिष्टेऽभावे भासमानेऽभावत्वविशिष्टे विशेषणतया प्रतियागितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन वाच्यत्वादिभानमावश्यकम् । तस्य च भानं न सम्भवति तद्भानविरोधिनोऽभावत्वावच्छेदेन स्वात्मकस्य प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाद्यभावनिश्चयस्य कार्यकाले सत्त्वात् समानप्रकारकत्वेनेव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तस्य भिन्नधर्मिकत्वेऽपि प्रतिबन्धकत्वात् ।

न च भूतलादौ शुद्धसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाद्यभावनिश्चयसत्त्वेऽपि संयुक्तसंयोगादिरूपपरम्परासम्बन्धेन घटादिप्रकारकज्ञानोत्पत्त्याशु द्धतत्संसर्गक-

तद्विशिष्टबुद्धावेव तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वं स्वीकरणीयम्। एवञ्चाभावत्वावच्छेदेन प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाभावनिश्चयकालेऽप्यभावत्वविशिष्टे प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक[त्व]सम्बन्धेन वाच्यत्वादिभाने बाधकाभावादिति वाच्यम्, तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ शुद्धतत्संसर्गकत्वनिवेशे भूतलादौ संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाद्यभावनिश्चयदशायां भूतलत्वव्यापकत्वादिविशिष्टसंयोगादिसम्बन्धेन घटादिविशिष्टबुद्ध्यापत्तेः। न चोक्तदोषस्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततत्सम्बन्धीयसांसर्गिकविषय[संयोगादिसम्बन्धेन घटादिविशिष्टबुद्ध्यापत्तेः। न चोक्तदोषस्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततत्सम्बन्धीयसांसर्गिकविषय][1]तानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताया एव तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकतत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमात् संयुक्तसंयोगादिपरम्परासम्बन्धस्थले च भूतलत्वाद्यवच्छिन्न(ा ?)विशेष्यतानिरूपितसंयोगादिसांसर्गिकविषयतानिरूपितत्वस्य संयुक्तत्वादिनिष्ठसांसर्गिकविषयतायामेव सत्त्वेन घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतायामसत्त्वेनानुपपत्त्यभावादिति चेत्,न,अभावांशे प्रतियोगितासम्बन्धेन वाच्यत्वादिरूपप्रतियोगिज्ञानप्रतिबन्धकस्याभावो न वाच्यत्वीय इत्याद्याकारकनिश्चयस्योक्तयुक्त्याऽसम्भवेऽप्यभावः प्रतियोगितासम्बन्धेन वाच्यत्ववता भिन्न इत्याद्याकारकस्य तत्प्रतिबन्धकनिश्चयस्य सम्भवात् तस्याभावत्वविशिष्टे प्रतियोगितासम्बन्धेन वाच्यत्वाद्यप्रकारकत्वादिति चेत्, मैवम्, उक्तविशेषदर्शनकाले केवलान्वयिवाच्यत्वादिसाध्यकानुमितेरनभ्युपगमात्। अभावत्वावच्छेदेन हेतुसामानाधिकरण्याभावग्रहदशायामनुमित्यनभ्युपगमस्य व्यापकत्वावगाहिपरामर्ष(र्श)हेतुतावादिनामप्यावश्यकतया क्वचित्फलापलापस्य साम्यात्।

यत्तु प्रतियोगितासम्बन्धेन साध्यीयो यस्तद्वदवृत्तित्वरूपव्याप्त्यवगाहिपरामर्श एवानुमितिहेतुर्न तु तत्राभावत्वांशस्यापि निवेशो गौरवात्, मानाभावाच्च। एवञ्चोक्तविशेषदर्शनकालेऽपि वाच्यत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदकस्य निरुक्तव्याप्त्यवगाहिपरामर्शस्या[2]सम्भवेन केवलान्वयिवाच्यत्वादिसाध्यकानुमित्युत्पत्तौ न किञ्चिद्बाधकमिति, तदसत्, तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नावृत्तित्वप्रकारकस्य तत्सम्बन्धाभावप्रकारकस्य च निर्णयस्य तेन सम्बन्धेन (तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नावृत्तित्वप्रकारकस्य तत्सम्बन्धाभावप्रकारकस्य च निर्णयस्य तेन सम्बन्धेन)[3] तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकनिर्धर्मितावच्छेदकज्ञानं प्रत्यप्रतिबन्धकतया प्रति-

---

१. कोष्ठकान्तर्गतः पाठः अधिकः मातृकायम् ; २. 'मर्शासम्भ' इति पाठो मातृकायाम्।
३. कोष्ठकान्तर्गतः पाठ आवृत्तो मातृकायामत्रावश्यकः।

योगितया वाच्यत्वमवृत्ति वाच्यत्वमप्रतियोगीत्यादिनिर्णयकाले प्रतियोगितया वाच्यत्वादिप्रकारकनिर्धर्मितावच्छेदकज्ञानस्याप्यसम्भवेन मदुक्तरीतेरेवानुसरणीयत्वात् ।

ननूक्तविशेषदर्शनकालेऽपि केवलान्वयिसाध्यकानुमित्यनुपपत्तिः । न च तदानीमभावांशे प्रतियोगितया वाच्यत्वादिप्रकारकभ्रमात्मकपरामर्शादनुमितिः सम्भवतीत्युक्तमेवेति वाच्यम्, साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकञ्च साध्याभावमादायासम्भववारणाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्यैव साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिघटकतया[1] वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धया[2] तादृशभ्रमानुपपत्तेः । न च प्रतियोगितांशे वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नत्व-स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्व(स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्व)[3]योरेव प्रसिद्धयो[4]र्भ्रमसम्भव इति वाच्यम्, तेषां सम्बन्धघटकतया तदभाववत्त्वद्विशेष्यकत्व-तत्प्रकारकत्वघटिततद्भ्रमत्वानुपपत्तेः । न च तेन रूपेण प्रतियोगिताप्रकारक एवात्र भ्रमोऽपेक्षितो न तु तदवच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गक इति वाच्यम्, लाघवात्प्रतियोगितासंसर्गकज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया तत्प्रकारकज्ञानस्यानपेक्षितत्वादिति चेत्, न, लाघवेन स्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टाभावस्यैव साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिघटकतया घटत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वत्वादेः प्रसिद्धेन स्वावच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपव्यधिकरणसम्बन्धेन वाच्यत्वत्वादेरभावांशे भ्रमात्मकपरामर्शस्य सम्भवेनानुपपत्त्यभावात् ।

अत एव साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्त्यवगाहिपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वे विशिष्टस्यानतिरिक्ततया द्रव्यत्वाभाववदवृत्तित्वस्य विशिष्टसत्त्वेऽसत्त्वेन तादृशव्याप्त्यवगाहिपरामर्षा(र्शा)सम्भवेन द्रव्यत्वसाध्यकविशिष्टसत्तालिङ्गकानुमित्यनुपपत्तिः[5] । एवं जातिमान् सत्त्वादित्यादावपि जात्यभाववति सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसमवायादिसम्बन्धेन वृत्तित्वस्याप्रसिद्धत्वेन तादृशव्याप्त्यवगाहिपरामर्शस्यासम्भवेन जात्यादिसाध्यकसत्तादिलिङ्गकानुमित्यनुपपत्ति[6]रित्यपि प्रत्युक्तम्, तत्रापि तादृश-

१. तु०—साध्यभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः — व्या० पं० माथुरी, पृ० सं० २३ ।

२. अभावीयप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्येत्याशयः ।

३. कोष्ठकान्तर्गतः पाठ आवृत्तो मातृकायामनावश्यकः; ४. आधेयत्वादौ प्रसिद्धयोः ।

५. तु० मा० पञ्च०, पृ० सं० ४९ ।

६. तु० मा० पञ्च०, पृ० सं० ४९ [तत्र सत्तावान् द्रव्यत्वादिति स्थलम्] ।

व्याप्त्यवगाहिप्रमात्मकपरामर्शासम्भवेऽपि भ्रमात्मकपरामर्शादेवानुमित्युपगमेन तत्तद्विशेषदर्शनकाले चानुमितेरनुपगमेनानुपपत्त्यभावात्। अत एव केवलान्वयिग्रन्थ उपदर्शयेनामपि केवलान्वयिनः सरणिमिति [1]दीधितिकारेणाप्युक्तम्।

एतेन साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्त्यवगाहिपरामर्शो नानुमितिहेतुः। तथा सति परार्थानुमानस्थले यो यो धूमवान् स [स] वह्निमानित्याद्युदाहरणवाक्यानुपपत्तेः। तथा हि—तादृशवाक्याद् धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकतावच्छेदकत्वमेव वह्नित्वादौ प्रतीयते, न तु धूमादौ वह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वम्। यद्यदभिधेयं तत्तत्प्रमेयमित्युदाहरणवाक्ये प्रमेयत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या तादृशप्रतीत्यसम्भवात्। एवञ्चोदाहरणवाक्यस्यानुमितिकारणानुपयोगित्वेन तत्प्रयोगस्य नैरर्थ्यापत्तिरिति व्यापकत्वावगाहिपरामर्शहेतुत्वमेव समीचीनम्।

अथ तादृशवाक्यात् कथं निरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वप्रतीतिस्तस्यापदार्थत्वेन प्रकारतया भानासम्भवात्। न च यत्पदोत्तरयत्पदरूपवीप्सार्थस्य निरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वादावन्वयात्तथा प्रतीतिरुपपद्यत इति वाच्यम्, नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्य व्युत्पत्तिविरुद्धतया तथान्वयासम्भवात्। न च वह्न्यादिपदेन शक्त्योपस्थापिते वह्नित्वादौ लक्षणयोपस्थापितस्य निरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वस्यान्वयात्तथा प्रतीतिर्नामद्वयार्थयोरेव भेदेनान्वयस्य व्युत्पत्तिविरुद्धतयैकनामार्थयोर्भेदेनान्वयेऽपि क्षत्यभावाद् युगपद्द्वयविरोधस्य चानभ्युपगमादिति वाच्यम्, गङ्गाऽस्तीति वाक्यात् संयोगेन प्रवाहवत्तीरमस्तीत्याद्यनुभवस्य सर्वानुभवविरुद्धतयैकपदवृत्तिद्वयोपस्थाप्यार्थयोः परस्परमन्वयस्य व्युत्पत्तिविरुद्धतया तथाऽन्वयसम्भवेन वीप्सार्थस्य व्यापकतावच्छेदकस्यैव भेदेन वह्नित्वादावन्वयसम्भवेन वा तथा प्रतीत्युपपत्तेः।

वस्तुतस्तु व्यापकतावच्छेदकत्वं न वीप्सार्थः, गौरवात्। किन्तु यो यो धूमवान् स [स] वह्निमान् इत्याद्युदाहरणवाक्यस्य वीप्सादिसमभिव्याहारेणोद्देश्यतावच्छेदकधूमादिव्यापकतावच्छेदकवह्नित्वाद्यवच्छिन्नवत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टाभेदसम्बन्धेन वह्निमदादिप्रकारकधूमवदादिविशेष्यकबोधजनकत्वाभ्युपगमेन तथा प्रतीत्युपपत्तिः। यदि च यो यो वह्निमान् स [स] धूमवानित्यादिवाक्यस्याप्रामाण्यानुरोधेन वह्न्यादिव्यापकतावच्छेदकधूमत्वाद्यवच्छिन्नवत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टाभेदसम्बन्धे धूमवदादिप्रकारकबोधजनकत्वमवश्यं स्वीकरणीयम्। एवञ्च यो यो वह्निमान् स [स] न धूमवान् इत्यादिनञ्पदघटितवाक्यस्याप्यप्रामाण्यापत्तिः। तस्य वह्न्यादिव्यापकतावच्छेदकधूमत्वादेरप्रसिद्ध्या द्घतटिततनिरुक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधकत्वासम्भवादिति विभाव्यते, तथापि न क्षतिः, यो यो धूमवान् स [स] वह्निमानित्यादि-

१. केवलान्वयिप्रकरणम्, दी० पृ० सं० २९४।

वाक्यस्य स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवत्त्वपर्यवसितस्वव्यापकतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन धूमादिविशिष्टो यो धर्मस्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन मतुबर्थघटकसंयोगादिसम्बन्धेन तुप्प्रकृत्यर्थस्य वह्नित्वविशिष्टादेरन्वयोपगमेन मे तादृशप्रतीतिनिर्वाहात् । यो यो वह्निमान् स [स] धूमवान् इत्यादौ च धूमत्वादौ वह्न्यादेर्निरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वसम्बन्धेनासत्त्वेन निरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन वह्न्यादिविशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे वह्नित्वादिविशिष्टस्यैव सम्बन्धत्वेन धूमत्वादिविशिष्टस्यासम्बन्धतया तादृशव्याधिकरणसम्बन्धेन मतुवर्थघटकसम्बन्धे धूमत्वादिविशिष्टस्य भानादप्रामाण्यम् । नञ्पदघटिततादृशवाक्यस्य च मतुबर्थघटकसंयोगादिसम्बन्धे तादृशव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमत्वादिविशिष्टादेरभावबोधकत्वात् प्रामाण्यमिति न किञ्चिदसमञ्जसमित्यपि परास्तम्, यद्यदभिधेयं तत्प्रमेयमित्याद्युदाहरणवाक्यादप्युक्तरीत्या भ्रमात्मकसाध्याभाववंदवृत्तित्वरूपव्याप्त्यवगाहिबोधसम्भवात् । विशेषदर्शनदशायाञ्चानुमितेरनभ्युपगमेन तादृशबोधाभावेऽपि क्षतिविरहात् ।

न च तथाप्यवृत्तिगगनादौ वह्न्याद्यभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिसत्त्वेन गगनादिलिङ्गकवह्न्यादिविधेयकानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्, गगनमवृत्तीत्याकारकविशेषदर्शनकाले तत्र पक्षधर्मताज्ञानासम्भवादेवानुमित्यसम्भवात् । न चावृत्तित्वग्रहस्य वृत्तित्वप्रकारकग्रहं प्रत्येव ग्राह्याभावावगाहितया विरोधित्वेन गगनमवृत्तीत्याकारकविशेषदर्शनकाले वह्न्यभाववदवृत्तिगगनवान् पर्वत इत्याद्याकारकपक्षविशेष्यकगगनप्रकारकपरामर्शोत्पत्तौ बाधकाभावेन तादृशानुमित्यापादनं दुर्वारमिति वाच्यम्, तदा तादृशानुमित्यभावस्य प्रामाणिकत्वे साध्याभाववदवृत्तित्वविशिष्टवृत्तिमत्त्वस्यैव व्याप्तित्वाङ्गीकारात्, तादृशव्याप्तिग्रहस्य चावृत्तित्वग्रहकाले कथमप्यसम्भवात् ।

वस्तुतस्तु तत्प्रकारकग्रहं प्रति तद्धर्मिकावृत्तित्वग्रहस्याप्रतिबन्धकत्वमवश्यमङ्गीकार्यम् । तथा सति वह्निरवृत्तिरित्याद्याकारकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयघटिताया इच्छाविशिष्टाया अवृत्तिवह्निमान् पर्वत इत्याद्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षसामग्र्याः पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन लाघवात् तादृशसामग्रीकाले वह्निरवृत्तिरित्याद्याकारकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्यावश्यकतया तस्य च तादृशानुमितौ प्रतिबन्धकत्वस्य क्लृप्तत्वादेव तदानीं तादृशानुमितिवारणसम्भवात् । तथा च गगनमवृत्तीत्याकारकविशेषदर्शनकाले पक्षधर्मताज्ञानाभावादेव नानुमितिः । उक्तविशेषदर्शनशून्यकाले च निरुक्तव्याप्तिज्ञानसत्त्वेऽनुमिताविष्टापत्तेरेवेति व्याप्तिलक्षणे वृत्तिमत्त्वं न निवेशनीयमिति दिक् ।

ननु व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यवगाहिपरामर्शहेतुतामतेऽभावो न हेतुसमानाधिकरणः, प्रतियोगिता नाभावीया इत्याद्याकारकोपनीतभानशाब्दबोधादौ

पर्वतपक्षकवह्न्याद्यनुमितिसामग्र्या अतिरिक्तप्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन लाघवम्, तादृशसामग्रीकाले व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तावगाहिपरामर्शस्यावश्यकतया तस्य च बाधमुद्रया तत्र प्रतिबन्धकत्वस्य क्लृप्तत्वात् तत एव तदा तादृशोपनीतभानाद्यनुत्पत्तेः। साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्त्यवगाहिपरामर्शकारणतामते तु तदानीं वह्न्यभाववदवृत्तिमान् पर्वत इत्याद्याकारकनिर्णयस्य सत्त्वेन तस्य तादृशोपनीतभानादौ प्रतिबन्धकत्वस्याक्लृप्ततयाऽनुमितिसामग्रीकाले तथाविधोपनीतभानादिवारणाय तत्र तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनेन महद्गौरवम्। न च साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्त्यवगाहिपरामर्शहेतुतामतेऽप्यभावो न साधीय इत्याकारकोपनीतभानशाब्दबोधादावनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन लाघवमस्त्येवेति वाच्यम्, यतो गुरुशरीरव्याप्त्यवगाहिज्ञानप्रतिबध्यज्ञानानां बहुतया व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यवगाहिपरामर्शहेतुतामते बहुषु स्थलेषु सामग्रीप्रतिबन्धकत्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवम्। लघुशरीरव्याप्त्यवगाहिज्ञानप्रतिबध्यज्ञानानामल्पतया साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्त्यवगाहिपरामर्शहेतुतामतेऽल्पस्थले तथेति व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेः शरीरगौरवमेव लाघवसम्पादकमिति चेत्, न, व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यवगाहिपरामर्शहेतुतामतेऽपि घटाद्युपनीतभानादावुक्तानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेऽवश्यकल्पनीये तत्रैव घटादिविषयमनिवेश्य लौकिकान्यप्रत्यक्षत्वादेरेव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमेनाभावो न हेतुसमानाधिकरण इत्याद्युपनीतभानादेरपि तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्ततया साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्त्यवगाहिपरामर्शहेतुतामतेऽपि क्लृप्तप्रतिबन्धकतयैव निर्वाहेणोक्तसामग्रीप्रतिबन्धकताधिक्याभावात्। न च घटाद्युपनीतभानं जायतामित्यादिविषयमिश्रितेच्छानामुत्तेजकत्वानुरोधेन विशिष्य घटाद्युपनीतभानत्वादिकमेवोक्तसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकं वाच्यम्। तथा च कथमेकप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तिरिति वाच्यम्, स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेनोक्तसामग्रीविशिष्टं यत् तदन्यत्वस्योक्तसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशेनैवेच्छाकालीनज्ञाने व्यभिचाराभावेनोक्तसामग्रीप्रतिबन्धकतायामिच्छाया उत्तेजकत्वानभ्युपगमात्।

न चेच्छाकाल इव तच्छून्यकालेऽप्युक्तसामग्रीकालीनज्ञानापत्तिरिति वाच्यम्, उक्तसामग्रीकालीनज्ञान इच्छाया हेतुत्वाभ्युपगमात्। न चैवमप्युक्तसामग्रीकालीनज्ञाने तथाविधेच्छाया हेतुत्वकल्पनमेवाधिकमिति वाच्यम्, तुल्ययुक्त्या घटाद्युपनीतभानादौ विरोधिसामग्र्यन्तरप्रतिबन्धकतायामपीच्छाया उत्तेजकत्वानभ्युपगमेनेच्छाधीनप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय स्वाव्यहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन विरोधिसामग्र्यन्तरविशिष्टं यत्तदन्यत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेनेच्छाशून्यकाले विरोधिसामग्र्यन्तरकालीनज्ञानवारणाय विरोधिसामग्र्यन्तरकालीनतादृशोपनीतभानादौ तथाविधेच्छाया

हेतुत्वे कल्पनीये तादृशसामग्रीवैशिष्ट्यमनिवेश्य तथाविधेच्छाविशिष्टत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वोपगमेन तादृशकारणतयैवोपपत्तौ तादृशानुमितिसामग्रीकालीन-तथाविधोपनीतभानादाविच्छाया हेतुत्वान्तरस्याकल्पनात् ।

किञ्च, व्यापकसामानाधिकरण्यज्ञानहेतुतामते विशिष्य धूमत्वालोकत्वाद्य-वच्छिन्नविशेष्यतात्वेन हेतुविषयतानामनुमितिजनकतावच्छेदककोटौ निवेशाद् हेतु-तावच्छेदकभेदेन कार्यकारणभावाद्यानन्त्यम् । न च किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविषयता-त्वेन निखिलहेतुविषयतानां निवेशान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तथा सत्यालोकव्यापक-वह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेः । साध्याभाववदवृत्ति-त्वज्ञानहेतुतामते तु वह्न्यभाववदवृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिर्णयत्वावच्छेदेन धूमालोकादि[लिङ्गक]निखिलपरामर्शाणामनुगतरूपेणैव हेतुतया तत्र च विशिष्य धूमत्वालोकत्वाद्यवच्छिन्नविषयतानामनिवेशान्न हेतुतावच्छेदकभेदेन कार्यकारण-बाहुल्यमिति ।

स्यादेतत् । अस्तु तावद् व्याप्तेः शरीरलाघवप्रयुक्तलाघवम् । तथापि व्यापक-सामानाधिकरण्यज्ञानकारणतामत इव साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानहेतुतामतेऽपि निश्चयत्वनिर्वचनाद्यनुरोधेन हेतुतावच्छेदकानां विशिष्य निवेशस्यावश्यकतया हेतुतावच्छेदकभेदेन परामर्शकारणतादिबाहुल्यं दुष्परिहरमेव । तथा हि—वह्न्यभाव-वदवृत्तित्वादिविशिष्टप्रतियोगिताकाभावाप्रकारकत्वे सति वह्न्यभाववदवृत्तित्वाद्य-वच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वं न निर्णयत्वं वह्निव्याप्यालोकवान् न वा पर्वतः पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानित्याद्यांशिकनिर्णयासङ्ग्रहप्रसङ्गात्, तत्र वह्न्यभाववदवृत्तित्व-विशिष्टालोकप्रतियोगिकाभावस्य प्रकारत्वात् । नापि वह्न्यभाववदवृत्तित्वाद्य-वच्छिन्नसामान्याभावाप्रकारकत्वे सति तदवच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वादिकं तत्, वह्निव्याप्यधूमवान् न वा पर्वत इत्यादिसंशयादप्यनुमित्यापत्तेस्तत्र वह्न्यभाववदवृत्ति-त्वाद्यवच्छिन्नधूमत्वावच्छिन्नाभावस्यैव प्रकारत्वेन वह्न्यभाववदवृत्तित्वाद्यवच्छिन्न-सामान्याभावाप्रकारकत्वात् । वह्न्यभाववदवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नसामान्याभावाप्रकारकत्वे सति शुद्धवह्न्यभाववदवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वं निर्णयत्वमित्युक्तौ च वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिनिश्चयस्याप्यसङ्ग्रहस्तत्र पक्षविशेष्यतानिरू-पितधूमप्रकारताया वह्न्यभाववदवृत्तित्वातिरिक्तधूमत्वावच्छिन्नत्वेन वह्न्यभाववद-वृत्तित्वातिरिक्तधूमत्वानवच्छिन्नत्वरूपशुद्धत्वस्याभावात् । न च वह्न्यभाववदवृत्ति-मान् पर्वत इत्यादिनिर्णयीयशुद्धवह्न्यभाववदवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताऽपि फलबलात्तादृशनिर्णये स्वीक्रियते । अतो न तदसङ्ग्रहः । वह्निव्याप्यधूमवान्न वा पर्वत इत्यादिसंशये च तथाविधप्रकारतायाः कल्पकाभावान्न ततोऽनुमितिप्रसङ्गः ।

हेतुत्वे कल्पनीये तादृशसामग्रीवैशिष्ट्यमनिवेश्य तथाविधेच्छाविशिष्टत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वोपगमेन तादृशकारणतयैवोपपत्तौ तादृशानुमितिसामग्रीकालीन-तथाविधोपनीतभानादाविच्छाया हेतुत्वान्तरस्याकल्पनात् ।

किञ्च, व्यापकसामानाधिकरण्यज्ञानहेतुतामते विशिष्य धूमत्वालोकत्वाद्य-वच्छिन्नविशेष्यतात्वेन हेतुविषयतानामनुमितिजनकतावच्छेदककोटौ निवेशाद् हेतु-तावच्छेदकभेदेन कार्यकारणभावाद्यानन्त्यम् । न च किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविषयता-त्वेन निखिलहेतुविषयतानां निवेशान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तथा सत्यालोकव्यापक-वह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेः । साध्याभाववदवृत्ति-त्वज्ञानहेतुतामते तु वह्न्यभाववदवृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिर्णयत्वावच्छेदेन धूमालोकादि[लिङ्गक]निखिलपरामर्शाणामनुगतरूपेणैव हेतुतया तत्र च विशिष्य धूमत्वालोकत्वाद्यवच्छिन्नविषयतानामनिवेशान्न हेतुतावच्छेदकभेदेन कार्यकारण-बाहुल्यमिति ।

स्यादेतत् । अस्तु तावद् व्याप्तेः शरीरलाघवप्रयुक्तलाघवम् । तथापि व्यापक-सामानाधिकरण्यज्ञानकारणतामत इव साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानहेतुतामतेऽपि निश्चयत्वनिर्वचनाद्यनुरोधेन हेतुतावच्छेदकानां विशिष्य निवेशस्यावश्यकतया हेतुतावच्छेदकभेदेन परामर्शकारणतादिबाहुल्यं दुष्परिहरमेव । तथा हि—वह्न्यभाव-वदवृत्तित्वादिविशिष्टप्रतियोगिताकाभावाप्रकारकत्वे सति वह्न्यभाववदवृत्तित्वाद्य-वच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वं न निर्णयत्वं वह्निव्याप्यालोकवान् न वा पर्वतः पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानित्याद्यांशिकनिर्णयासङ्ग्रहप्रसङ्गात्, तत्र वह्न्यभाववदवृत्तित्व-विशिष्टालोकप्रतियोगिकाभावस्य प्रकारत्वात् । नापि वह्न्यभाववदवृत्तित्वाद्य-वच्छिन्नसामान्याभावाप्रकारकत्वे सति तदवच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वादिकं तत्, वह्निव्याप्यधूमवान् न वा पर्वत इत्यादिसंशयादप्यनुमित्यापत्तेस्तत्र वह्न्यभाववदवृत्ति-त्वाद्यवच्छिन्नधूमत्वावच्छिन्नाभावस्यैव प्रकारत्वेन वह्न्यभाववदवृत्तित्वाद्यवच्छिन्न-सामान्याभावाप्रकारकत्वात् । वह्न्यभाववदवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नसामान्याभावाप्रकारकत्वे सति शुद्धवह्न्यभाववदवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वं निर्णयत्वमित्युक्तौ च वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिनिश्चयस्याप्यसङ्ग्रहस्तत्र पक्षविशेष्यतानिरू-पितधूमप्रकारताया वह्न्यभाववदवृत्तित्वातिरिक्तधूमत्वावच्छिन्नत्वेन वह्न्यभाववद-वृत्तित्वातिरिक्तधूमत्वानवच्छिन्नत्वरूपशुद्धत्वस्याभावात् । न च वह्न्यभाववदवृत्ति-मान् पर्वत इत्यादिनिर्णयीयशुद्धवह्न्यभाववदवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताऽपि फलबलात्तादृशनिर्णये स्वीक्रियते । अतो न तदसङ्ग्रहः । वह्निव्याप्यधूमवान्न वा पर्वत इत्यादिसंशये च तथाविधप्रकारतायाः कल्पकाभावान्न ततोऽनुमितिप्रसङ्गः ।

यादृशे च संशये तथाविधप्रकारताऽपि प्रामाणिकी तस्य च वह्निव्याप्यधूमवान्न वा पर्वतः पर्वतो वह्निव्याप्यवानित्याकारकतया तस्मादनुमित्युत्पत्तौ न कस्याप्यसम्मतिरिति वाच्यम्, उक्तधूमादिगोचरसकलनिर्णयेष्वनुभवविरुद्धतादृशप्रकारतायाः स्वीकारो(रे) तथाविधनिखिलनिर्णयानामेव वह्निव्याप्यधूमवान् वह्निव्याप्यवांश्च पर्वत इत्याकारकताप्रसङ्गात् ।

किञ्च, वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिनिखिल(निल ?)निर्णयानां शुद्धवह्न्यभाववदवृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारताशालित्वं न सम्भवति विरोधिसामग्रीकालीनवह्निव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिप्रत्यक्षं जायतामितीच्छाधीनतादृशप्रत्यक्षे तथाविधप्रकारत्वासम्भवात्, शुद्धवह्न्यभाववदवृत्तित्वा(शुद्धवह्न्यभाववदवृत्तिता ?)[1]-वच्छिन्नप्रकारताशालिप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतायां वह्निव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिप्रत्यक्षेच्छाया अप्युत्तेजकत्वे तादृशेच्छासत्त्वे धूमत्वादिभासकसामग्र्यसत्त्वे शुद्धवह्न्यभाववदवृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिप्रत्यक्षापत्तेः । तस्मादेतादृशबाधकबलाद् वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिनिर्णयानां न शुद्धवह्न्यभाववदवृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारताशालित्वमिति ।

ननु पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताभावप्रकारतानिरूपितप्रतियोगितासंसर्गविच्छिन्नप्रकारतान्या या पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्न्यादिव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारता, तच्छालिज्ञानत्वमेव पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकवह्न्यादिव्याप्यवत्तानिर्णयत्वम् । प्रकारता च प्रकारभेदात् प्रकारतावच्छेदकभेदाच्च भिद्यते, न तु विशेष्यतादिभेदादपि, मानाभावात् । एवञ्च वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिसंशयीयपर्वतादिविशेष्यतानिरूपितधूमादिप्रकारता[या]स्तादृशविशेष्यतानिरूपिताभावप्रकारतानिरूपितप्रतियोगितासंसर्गाविच्छिन्नप्रकारत्वाभिन्नतया न तच्छं-(त्सं)शयादनुमितिः । वह्निव्याप्यालोकवान्न वा पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्याद्यांशिकनिर्णये च न तथाविधधूमादिप्रकारताया अभावविशेष्यतानिरूपितालोकादिप्रकारताभिन्नत्वान्न तदसङ्ग्रहः ।

अथ वह्निव्याप्यधूमवान् न वा पर्वत इत्यादिसंशयेऽपि पर्वतादिविशेष्यतानिरूपितसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताया अभावविशेष्यतानिरूपितप्रतियोगितासंसर्गाविच्छिन्नप्रकारतातो भेद आवश्यकः । अन्यथा तादृशज्ञानस्य पर्वतादिविशेष्यतानिरूपितप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नधूमादिप्रकारताशालित्वेन तस्य प्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावादिप्रकारकपर्वतादिविशेष्यक—पर्वतो न धूमीय

---

१. कोष्ठकान्तर्गतः पाठ आवृत्तो मातृकायामत्रानावश्यकः ।

वाक्यस्य स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवत्त्वपर्यवसितस्वव्यापकतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन धूमादिविशिष्टो यो धर्मस्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन मतुबर्थघटकसंयोगादिसम्बन्धेन तुप्प्रकृत्यर्थस्य वह्नित्वविशिष्टादेरन्वयोपगमेन मे तादृशप्रतीतिनिर्वाहात्। यो यो वह्निमान् स [स] धूमवान् इत्यादौ च धूमत्वादौ वह्न्यादेर्निरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वसम्बन्धेनासत्त्वेन निरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन वह्न्यादिविशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे वह्नित्वादिविशिष्टस्यैव सम्बन्धत्वेन धूमत्वादिविशिष्टस्यासम्बन्धतया तादृशव्याधिकरणसम्बन्धेन मतुबर्थघटकसम्बन्धे धूमत्वादिविशिष्टस्य भानादप्रामाण्यम्। नञ्पदघटिततादृशवाक्यस्य च मतुबर्थघटकसंयोगादिसम्बन्धे तादृशव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमत्वादिविशिष्टादेरभावबोधकत्वात् प्रामाण्यमिति न किञ्चिदसमञ्जसमित्यपि परास्तम्, यद्यदभिधेयं तत्प्रमेयमित्याद्युदाहरणवाक्यादप्युक्तरीत्या भ्रमात्मकसाध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्त्यवगाहिबोधसम्भवात्। विशेषदर्शनदशायाञ्चानुमितेरनभ्युपगमेन तादृशबोधाभावेऽपि क्षतिविरहात्।

न च तथाप्यवृत्तिगगनादौ वह्न्याद्यभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिसत्त्वेन गगनादिलिङ्गकवह्न्यादिविधेयकानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्, गगनमवृत्तीत्याकारकविशेषदर्शनकाले तत्र पक्षधर्मताज्ञानासम्भवादेवानुमित्यसम्भवात्। न चावृत्तित्वग्रहस्य वृत्तित्वप्रकारकग्रहं प्रत्येव ग्राह्याभावावगाहितया विरोधित्वेन गगनमवृत्तीत्याकारकविशेषदर्शनकाले वह्न्यभाववदवृत्तिगगनवान् पर्वत इत्याद्याकारकपक्षविशेष्यकगगनप्रकारकपरामर्शोत्पत्तौ बाधकाभावेन तादृशानुमित्यापादनं दुर्वारमिति वाच्यम्, तदा तादृशानुमित्यभावस्य प्रामाणिकत्वे साध्याभाववदवृत्तित्वविशिष्टवृत्तिमत्त्वस्यैव व्याप्तित्वाङ्गीकारात्, तादृशव्याप्तिग्रहस्य चावृत्तित्वग्रहकाले कथमप्यसम्भवात्।

वस्तुतस्तु तत्प्रकारकग्रहं प्रति तद्धर्मिकावृत्तित्वग्रहस्याप्रतिबन्धकत्वमवश्यमङ्गीकार्यम्। तथा सति वह्निरवृत्तिरित्याद्याकारकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयघटिताया इच्छाविशिष्टाया अवृत्तिवह्निमान् पर्वत इत्याद्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षसामग्र्याः पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन लाघवात् तादृशसामग्रीकाले वह्निरवृत्तिरित्याद्याकारकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्यावश्यकतया तस्य च तादृशानुमितौ प्रतिबन्धकत्वस्य क्लृप्तत्वादेव तदानीं तादृशानुमितिवारणसम्भवात्। तथा च गगनमवृत्तीत्याकारकविशेषदर्शनकाले पक्षधर्मताज्ञानाभावादेव नानुमितिः। उक्तविशेषदर्शनशून्यकाले च निरुक्तव्याप्तिज्ञानसत्त्वेऽनुमिताविष्टापत्तेरेवेति व्याप्तिलक्षणे वृत्तिमत्त्वं न निवेशनीयमिति दिक्।

ननु व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यवगाहिपरामर्शहेतुतामतेऽभावो न हेतुसमानाधिकरणः, प्रतियोगिता नाभावीया इत्याद्याकारकोपनीतभानशाब्दबोधादौ

पर्वतपक्षकवह्न्याद्यनुमितिसामग्र्या अतिरिक्तप्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन लाघवम्, तादृश-सामग्रीकाले व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तावगाहिपरामर्शस्यावश्यक-तया तस्य च बाधमुद्रया तत्र प्रतिबन्धकत्वस्य क्लृप्तत्वात् तत एव तदा तादृशोपनीत-भानाद्यनुत्पत्तेः। साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्त्यवगाहिपरामर्शकारणतामते तु तदानीं वह्न्यभाववदवृत्तिमान् पर्वत इत्याद्याकारकनिर्णयस्य सत्त्वेन तस्य तादृशोपनीत-भानादौ प्रतिबन्धकत्वस्याक्लृप्ततयाऽनुमितिसामग्रीकाले तथाविधोपनीतभानादि-वारणाय तत्र तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनेन महद्गौरवम्। न च साध्या-भाववदवृत्तित्वरूपव्याप्त्यवगाहिपरामर्शहेतुतामतेऽप्यभावो न साधीय इत्याकारको-पनीतभानशाब्दबोधादावनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन लाघवमस्त्येवेति वाच्यम्, यतो गुरुशरीरव्याप्त्यवगाहिज्ञानप्रतिबध्यज्ञानानां बहुतया व्यापकसामाना-धिकरण्यरूपव्याप्त्यवगाहिपरामर्शहेतुतामते बहुषु स्थलेषु सामग्रीप्रतिबन्धकत्वा-कल्पनप्रयुक्तलाघवम्। लघुशरीरव्याप्त्यवगाहिज्ञानप्रतिबध्यज्ञानानामल्पतया साध्या-भाववदवृत्तित्वरूपव्याप्त्यवगाहिपरामर्शहेतुतामतेऽल्पस्थले तथेति व्यापकसामाना-धिकरण्यरूपव्याप्तेः शरीरगौरवमेव लाघवसम्पादकमिति चेत्, न, व्यापकसामाना-धिकरण्यरूपव्याप्त्यवगाहिपरामर्शहेतुतामतेऽपि घटाद्युपनीतभानादावुक्तानुमिति-सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेऽवश्यकल्पनीये तत्रैव घटादिविषयमनिवेश्य लौकिकान्य-प्रत्यक्षत्वादेरेव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमेनाभावो न हेतुसमानाधिकरण इत्याद्यु-पनीतभानादेरपि तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्ततया साध्याभाववदवृत्तित्वरूप-व्याप्त्यवगाहिपरामर्शहेतुतामतेऽपि क्लृप्तप्रतिबन्धकतयैव निर्वाहिणोक्तसामग्रीप्रति-बन्धकताधिक्याभावात्। न च घटाद्युपनीतभानं जायतामित्यादिविषयमिश्रितेच्छाना-मुत्तेजकत्वानुरोधेन विशिष्य घटाद्युपनीतभानत्वादिकमेवोक्तसामग्रीप्रतिबध्यता-वच्छेदकं वाच्यम्। तथा च कथमेकप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तिरिति वाच्यम्, स्वाव्यवहि-तोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेनोक्तसामग्रीविशिष्टं यत् तदन्यत्वस्योक्तसामग्रीप्रति-बध्यतावच्छेदककोटौ निवेशेनैवेच्छाकालीनज्ञाने व्यभिचाराभावेनोक्तसामग्रीप्रति-बन्धकतायामिच्छाया उत्तेजकत्वानभ्युपगमात्।

न चेच्छाकाल इव तच्छून्यकालेऽप्युक्तसामग्रीकालीनज्ञानापत्तिरिति वाच्यम्, उक्तसामग्रीकालीनज्ञान इच्छाया हेतुत्वाभ्युपगमात्। न चैवमप्युक्तसामग्रीकालीनज्ञाने तथाविधेच्छाया हेतुत्वकल्पनमेवाधिकमिति वाच्यम्, तुल्ययुक्त्या घटाद्युपनीतभानादौ विरोधिसामग्र्यन्तरप्रतिबन्धकतायामपीच्छाया उत्तेजकत्वानभ्युपगमेनेच्छाधीनप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय स्वाव्यहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन विरोधिसामग्र्यन्तर-विशिष्टं यत्तदन्यत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेनेच्छाशून्यकाले विरोधिसामग्र्यन्तर-कालीनज्ञानवारणाय विरोधिसामग्र्यन्तरकालीनतादृशोपनीतभानादौ तथाविधेच्छाया

हेतुत्वे कल्पनीये तादृशसामग्रीवैशिष्ट्यमनिवेश्य तथाविधेच्छाविशिष्टत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वोपगमेन तादृशकारणतयैवोपपत्तौ तादृशानुमितिसामग्रीकालीनतथाविधोपनीतभानादाविच्छाया हेतुत्वान्तरस्याकल्पनात् ।

किञ्च, व्यापकसामानाधिकरण्यज्ञानहेतुतामते विशिष्य धूमत्वालोकत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतात्वेन हेतुविषयतानामनुमितिजनकतावच्छेदककोटौ निवेशाद् हेतुतावच्छेदकभेदेन कार्यकारणभावाद्यानन्त्यम् । न च किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविषयतात्वेन निखिलहेतुविषयतानां निवेशान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तथा सत्यालोकव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेः । साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानहेतुतामते तु वह्न्यभाववदवृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिर्णयत्वावच्छेदेन धूमालोकादि[लिङ्गक]निखिलपरामर्शाणामनुगतरूपेणैव हेतुतया तत्र च विशिष्य धूमत्वालोकत्वाद्यवच्छिन्नविषयतानामनिवेशान्न हेतुतावच्छेदकभेदेन कार्यकारणबाहुल्यमिति ।

स्यादेतत् । अस्तु तावद् व्याप्तेः शरीरलाघवप्रयुक्तलाघवम् । तथापि व्यापकसामानाधिकरण्यज्ञानकारणतामत इव साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानहेतुतामतेऽपि निश्चयत्वनिर्वचनाद्यनुरोधेन हेतुतावच्छेदकानां विशिष्य निवेशस्यावश्यकतया हेतुतावच्छेदकभेदेन परामर्शकारणतादिबाहुल्यं दुष्परिहरमेव । तथा हि—वह्न्यभाववदवृत्तित्वादिविशिष्टप्रतियोगिताकाभावाप्रकारकत्वे सति वह्न्यभाववदवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वं न निर्णयत्वं वह्निव्याप्यालोकवान् न वा पर्वतः पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानित्याद्यांशिकनिर्णयासङ्ग्रहप्रसङ्गात्, तत्र वह्न्यभाववदवृत्तित्वविशिष्टालोकप्रतियोगिकाभावस्य प्रकारत्वात् । नापि वह्न्यभाववदवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नसामान्याभावाप्रकारकत्वे सति तदवच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वादिकं तत्, वह्निव्याप्यधूमवान् न वा पर्वत इत्यादिसंशयादप्यनुमित्यापत्तेस्तत्र वह्न्यभाववदवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नधूमत्वावच्छिन्नाभावस्यैव प्रकारत्वेन वह्न्यभाववदवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नसामान्याभावाप्रकारकत्वात् । वह्न्यभाववदवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नसामान्याभावाप्रकारकत्वे सति शुद्धवह्न्यभाववदवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वं निर्णयत्वमित्युक्तौ च वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिनिश्चयस्याप्यसङ्ग्रहस्तत्र पक्षविशेष्यतानिरूपितधूमप्रकारताया वह्न्यभाववदवृत्तित्वातिरिक्तधूमत्वावच्छिन्नत्वेन वह्न्यभाववदवृत्तित्वातिरिक्तधूमत्वानवच्छिन्नत्वरूपशुद्धत्वस्याभावात् । न च वह्न्यभाववदवृत्तिमान् पर्वत इत्यादिनिर्णयीयशुद्धवह्न्यभाववदवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताऽपि फलबलात्तादृशनिर्णये स्वीक्रियते । अतो न तदसङ्ग्रहः । वह्निव्याप्यधूमवान्न वा पर्वत इत्यादिसंशये च तथाविधप्रकारतायाः कल्पकाभावान्न ततोऽनुमितिप्रसङ्गः ।

यादृशे च संशये तथाविधप्रकारताऽपि प्रामाणिकी तस्य च वह्निव्याप्यधूमवान्न वा पर्वतः पर्वतो वह्निव्याप्यवानित्याकारकतया तस्मादनुमित्युत्पत्तौ न कस्याप्यसम्मतिरिति वाच्यम्, उक्तधूमादिगोचरसकलनिर्णयेष्वनुभवविरुद्धतादृशप्रकारतायाः स्वीकारो(रे) तथाविधनिखिलनिर्णयानामेव वह्निव्याप्यधूमवान् वह्निव्याप्यवांश्च पर्वत इत्याकारकताप्रसङ्गात् ।

किञ्च, वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिनिखिल(निल ?)निर्णयानां शुद्धवह्न्यभाववदवृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारताशालित्वं न सम्भवति विरोधिसामग्रीकालीनवह्निव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिप्रत्यक्षं जायतामितीच्छाधीनतादृशप्रत्यक्षे तथाविधप्रकारत्वासम्भवात्, शुद्धवह्न्यभाववदवृत्तित्वा(शुद्धवह्न्यभाववदवृत्तिता ?)[1]-वच्छिन्नप्रकारताशालिप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतायां वह्निव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिप्रत्यक्षेच्छाया अप्युत्तेजकत्वे तादृशेच्छासत्त्वे धूमत्वादिभासकसामग्र्यसत्त्वे शुद्धवह्न्यभाववदवृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिप्रत्यक्षापत्तेः । तस्मादेतादृशबाधकबलाद् वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिनिर्णयानां न शुद्धवह्न्यभाववदवृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारताशालित्वमिति ।

ननु पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताभावप्रकारतानिरूपितप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतान्या या पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्न्यादिव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारता, तच्छालिज्ञानत्वमेव पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकवह्न्यादिव्याप्यवत्तानिर्णयत्वम् । प्रकारता च प्रकारभेदात् प्रकारतावच्छेदकभेदाच्च भिद्यते, न तु विशेष्यतादिभेदादपि, मानाभावात् । एवञ्च वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिसंशयीयपर्वतादिविशेष्यतानिरूपितधूमादिप्रकारता[या]स्तादृशविशेष्यतानिरूपिताभावप्रकारतानिरूपितप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारत्वाभिन्नतया न तच्छं-(त्सं)शयादनुमितिः । वह्निव्याप्यालोकवान्न वा पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्याद्यांशिकनिर्णये च न तथाविधधूमादिप्रकारताया अभावविशेष्यतानिरूपितालोकादिप्रकारताभिन्नत्वान्न तदसङ्ग्रहः ।

अथ वह्निव्याप्यधूमवान् न वा पर्वत इत्यादिसंशयेऽपि पर्वतादिविशेष्यतानिरूपितसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताया अभावविशेष्यतानिरूपितप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतातो भेद आवश्यकः । अन्यथा तादृशज्ञानस्य पर्वतादिविशेष्यतानिरूपितप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नधूमादिप्रकारताशालित्वेन तस्य प्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावादिप्रकारकपर्वतादिविशेष्यक—पर्वतो न धूमीय

---

१. कोष्ठकान्तर्गतः पाठ आवृत्तो मातृकायामत्रानावश्यकः ।

इत्याद्याकारकबाधबुद्ध्यादिप्रतिबध्यत्वप्रसङ्गस्तादृशधूमादिप्रकारताया एव तथाविध-बाधबुद्ध्यादिप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वादिति चेत्, सम्भवत्येवं यदि पर्वतादिविशेष्यता-निरूपितप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नधूमादिप्रकारताशालिबुद्धित्वं तथाविधबाधबुद्ध्यादि-प्रतिबध्यतावच्छेदकं भवेत्। तदेव न, किन्तु पर्वतादिविशेष्यतानिरूपितप्रतियोगिता-निष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितधूमादिप्रकारताशालिबुद्धित्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेद-कम्। एवञ्चोपदर्शितसंशयस्य नोक्तबाधबुद्ध्यादिप्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वापत्तिः, उपदर्शितसंशयस्य पर्वतादिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारता-शालित्वेऽपि संयोगादिसांसर्गिकविषयतायामेव पर्वतादिविशेष्यतानिरूपितत्वसत्त्वेन पर्वतादिविशेष्यतानिरूपितत्वस्य प्रतियोगितानिष्ठसांसर्गिकविषयतायामसत्त्वात्। तथा च प्रकारत्वाभेदे न कोऽपि दोष इति चेन्मैवम्, वह्निव्याप्यधूमवान् वह्निव्याप्यधूमा-भाववान् वा पर्वत इत्याद्याकारकसंशयां(यी)यपर्वतादिविशेष्यतानिरूपितधूमादि-प्रकारतायाः स्वावच्छेदकतासमनियतावच्छेदकताकाभावविशेष्यतानिरूपितधूमादिप्रका-रत्वाभेदस्य सभ(म्भ)वेऽपि वह्निव्याप्यधूमवान् धूमाभाववान् वा पर्वत इत्यादिसंश-यीयपर्वतादिविशेष्यतानिरूपितवह्निव्याप्यधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताया अभावविशे-ष्यतानिरूपितशुद्धधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतायाश्चाभेदासम्भवेन तादृशसंशयादनुमित्या-पत्तेः। न च तत्रापि प्रकारताभेदे बाधकाभाव इति वाच्यम्, तथा सति वह्निव्याप्य-धूमवान् वह्निव्याप्यधूमाभाववान् वेत्यादिसंशयात्तादृशसंशयस्य वैलक्षण्यानुपपत्तेः।

ननु स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्वनिरूपकज्ञाननिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन पर्वत-त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्न - प्रकारताविशिष्टा या प्रकारता, तदन्या या पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-वह्न्यादिव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारता, तच्छालिज्ञानत्वमेव प्रकृते निर्णयत्वम्। वह्नि-व्याप्यधूमवान् न वा पर्वत इत्यादिसंशयस्थले च पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-धूमादिप्रकारतायास्तथाविधोभयसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नधूमादि-निष्ठप्रकारताविशिष्टत्वमेवास्ति। तत्र स्वपदार्थो धूमादिनिष्ठतादृशप्रतियोगितासंसर्गा-वच्छिन्नप्रकारतैव। तदवच्छेदकीभूतधूमत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्य तथाविधप्रकारतानिरूपक-तादृशसंशयात्मकज्ञाननिरूपितत्वस्य च तदीयपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-धूमादिप्रकारतायां सत्त्वादिति तादृशसंशयान्नानुमित्यापत्तिः। वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिनिर्णये प्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नतथाविधधूमादिप्रकारताया असत्त्वेन स्वनिरूपकसंशयात्मकज्ञाननिरूपितत्वस्य निर्णयीयपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यता - निरूपितधूमादिप्रकारतायामसत्त्वान्न तद्घटितोभयसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगितासंसर्गा-वच्छिन्नप्रकारताविशिष्टत्वस्य तथाविधव्याप्यप्रकारतायां सत्त्वमिति न तादृश-निर्णयादनुमित्यनुपपत्तिः। ज्ञानव्यक्तिभेदेन विषयताभेदमङ्गीकृत्य चेदम्। तेन न

निश्चयीयव्याप्यप्रकारतायास्तथाविधोभयसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टसंस(श)यीयव्याप्यप्रकारत्वाभिन्नतयाऽनुपपत्तिः । वह्निव्याप्यालोकवान् न वा पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवांश्चेत्याद्यांशिकनिर्णयसंग्रहाय स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वेत्यस्य निवेशः । वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिनिर्णयसङ्ग्रहाय स्वनिरूपकज्ञाननिरूपितत्वेत्यस्य निवेशः ।

अत्र स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वमित्यनेन स्वावच्छेदकताव्यापकावच्छेदकताकत्वं विवक्षणीयम् । अन्यथा वह्निव्याप्यालोकवान्न वा पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवांश्चेत्याद्यांशिकनिर्णयादनुमित्यनुपपत्तेः, तत्रापि तादृशप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नालोकादिविशिष्टप्रकारतायाः स्वावच्छेदकवह्न्यादिव्याप्यत्वावच्छिन्नत्वस्य पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव्याप्यत्वावच्छिन्नधूमादिप्रकारताया(यां) सत्त्वेन तद्घटितोभयसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टत्वस्य तज्ज्ञानीयतादृशप्रकारतायां सम्भवात् । विवक्षिते तु नैवम् । तथा सति प्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नालोकादिप्रकारतावच्छेदकत्वस्यालोकत्वादौ सत्त्वात् तत्र च पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितधूमादिनिष्ठव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वस्याभावेन स्वावच्छेदकताव्यापकतावच्छेदकताकत्वघटितोक्तोभयसम्बन्धेन प्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नतादृशालोकादिप्रकारताविशिष्टत्वस्य तथाविधनिर्णयीयपर्वतादिविशेष्यतानिरूपितव्याप्यप्रकारतायामभावादिति चेत्, न, तथा सति जातिविशेषन्वादिना धूमत्वस्य[1] यत्राभावप्रतियोग्यंशे विशेष[णत]या भानं तत्र जातिविशेषवदभाववान् वह्निव्याप्यधूमवांश्च पर्वत इत्याकारकनिर्णयादनुमित्यनुत्पादापत्तेः, तत्र निरुक्तोभयसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टत्वस्य तथाविधव्याप्यप्रकारतायां सत्त्वात् । न च निरवच्छिन्नस्वावच्छेदकताव्यापकावच्छेदकताकत्वस्य सम्बन्धघटकतया नोक्तदोष इति वाच्यम्, तथा सति वह्निव्याप्यधूमवान्न वा पर्वत इत्यादिसंशयादप्यनुमित्यापत्तेः । एवं ज्ञानव्यक्तिभेदेन विषयताभेदे मानाभावेन निर्णयीयपर्वतादिविशेष्यतानिरूपितव्याप्यप्रकारताया अपि सं[श]योया(य)तादृशप्रकारताविशिष्टप्रकारत्वाभिन्नतया वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिनिखिलनिर्णयानामप्यसङ्ग्रहप्रसङ्गाच्च[2] ।

यत्तु विरोधानवच्छिन्नसंयोगादिनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपिता या वह्न्यादिव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारता तच्छालिज्ञानत्वमेव प्रकृते निर्णयत्वम् । संशये च धूमादिनिष्ठप्रकारतावच्छेदकसंयोगाद्यात्मसम्बन्धांशे धूमाद्यभावकोठि(टि)विरोधस्य

१. 'मत्वं यत्राभा' इति पाठो मातृकायाम् ।

२. अत्र चकारो नावश्यकः, एवमित्यनेनैव तादृशार्थलाभात् ।

भासमानतया तदीयसंयोगादिनिष्ठसांसर्गिकविषयताया विरोधावच्छिन्नत्वान्न ततोऽनुमित्यापत्तिः, निश्चये च विरोधस्य संसर्गघटकतया भानाभ्युपगमान्न दोषः ।

अथ विरोधस्य धूमाभाववदवृत्तित्वादिरूपतया तन्निवेशे हेतुतावच्छेदकभेदेन परामर्शकारणतादिभेदो भवन्मतेऽपि दुर्वारः । वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वादिरूपविरोधानवच्छिन्नत्वस्य निवेशे च वह्निव्याप्यधूमवान्न वा पर्वत इत्यादिसंशयादप्यनुमित्यापत्तेः, यत्र वह्निव्याप्यत्वावच्छि[न्ना]भावस्याकोटितया तदधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधस्य भानासम्भवात् संशय एककोटिसम्बन्धांशेऽपरकोटिविरोधस्यैव भानाभ्युपगमादिति चेत्, स्यादेवम्, यदि धूमाभाववदवृत्तित्वादिरूपविरोधानवच्छिन्नत्वं संयोगादिसांसर्गिकविषयतायां निवेश्यते, तदेव न, किन्तु निखिलविरोधनिष्ठावच्छेदकता वह्निव्याप्यप्रतियोगिकाभावाधिकरणनिष्ठावच्छेदकत(ता)निरूपका(धेयका)[1]धेयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकाभावनिष्ठावच्छेदकतात्वेनानुगमा(म)य्य तदनिरूपकत्वमेव संयोगनिष्ठसांसर्गिकविषयतायां निवेश्यते, तत्र च न काऽप्यनुपपत्तिः, हेतुतावच्छेदकीभूतधूमत्वालोकत्वादीनां विशिष्य निवेशाभावात् । न च तथा सत्यालोकाभाववदवृत्तित्वविशिष्टा(ष्ट)संयोगसंसर्गकधूमप्रकारकज्ञानादनुमित्यनुदयप्रसङ्ग इति वाच्यम्, धूमवत्ताबुद्धावालोकाभाववदवृत्तित्वादिः(देः) संसर्गघटकतया भाने मा[ना]भावादिति । तत्र[2] । तथा सत्यभावकोठि(टि)मात्रसंसर्गघटकतया विरोधावगाहिनस्तादृशसंशयस्य सङ्ग्रहप्रसङ्गात् । न हि निखिलसंशये कोटिद्वयसंसर्गांश एव विरोधो भासत इति वक्तुं युज्यते विरोधविशिष्टसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावावगाहिबाधकालीनतादृशसंशये विरोधविशिष्टसंयोगादिसम्बन्धेन पर्वते धूमभानासम्भवात् । न च तदानीं संशय एव नोत्पद्यत इति वाच्यम्, शुद्धसंयोगविरोधावच्छिन्नविशेषणताभ्यां तथाविधधूमतदभावकोठि(टि)कसंशयोत्पत्तौ बाधकाभावात् ।

एवं शुद्धसंयोगपर्याप्तसांसर्गिकविषयतानियामकबाधाभावादिघटितसामग्र्या अपि विरोधविशिष्टसंयोगसंसर्गकज्ञानाव्यवहितप्राक्क्षणे सत्त्वेन तस्यापि शुद्धसंयोगपर्याप्तविषयताशालितया तथाविधसंशयव्यावृत्त(वर्त)नमप्यशक्यमेव । न च शुद्धसंयोगपर्याप्तविषयताशालिबुद्धिं प्रति विरोधविशिष्टसंयोगसंसर्गकज्ञानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्तथाविधसंशयव्यावर्तनं सम्भवतीति वाच्यम्, तथाविधानन्तसामग्रीप्रतिबन्धकताकल्पने महागौरवप्रसङ्गात् ।

---

१. कोष्ठकान्तर्गतः पाठः अधिको मातृकायामत्रानावश्यकः ।

२. 'तत्र' इति सम्पाताधायातम् ।

वस्तुतस्तु संशये विरोधस्य संसर्गतया भाने मानाभावेन वह्निव्याप्यधूमवान्न वा पर्वत इत्यादिनिखिलसंशयादनुमित्यापत्तिर्ब्रह्मणाऽपि दुर्वारा। न च संशयस्य समुच्चयवैलक्षण्यानुरोधात् संशये विरोधभानस्यावश्यं स्वीकरणीयतया विरोधानुपस्थितिकालीनसंशये विशेषणताज्ञानविरहेण विरोधस्य प्रकारतया भानासम्भवात्तस्य संसर्गतासिद्धिरिति वाच्यम्, विरोधानुपस्थितिकाले संशयस्याप्रामाणिकतया संशयसमुच्चययोर्वैलक्षण्यानुरोधेन संशये विरोधस्य प्रकारताया एव स्वीकरणीयत्वात्। न च तत्तल्लिङ्गकनिखिलपरामर्शसाधारणनिश्चयत्वनिर्वचनान्यथानुपपत्त्यैव विरोधस्य संसर्गता कल्प्यत इति वाच्यम्, तदसम्भवेऽपि हेतुतावच्छेदकभेदेन परामर्शहेतुतासम्भवात्। न चैवं सत्यनन्तकार्यकारणभावकल्पने गौरवमिति लाघवाद् विरोधस्य संसर्गतासिद्धिरिति वाच्यम्, कार्यकारणभावबलाद्विषयतासिद्धौ तुल्ययुक्त्या संशयव्यावृत्तां निखिलधूमालोकादिनिश्चयमात्रनिष्ठामतिरिक्तवह्न्यादिनिरूपितविलक्षणविषयतां स्वीकृत्य तादृशविषयतावत्त्वेन धूमालोकादिनिखिलिलिङ्गकानुमितिहेतुतापत्तेः। एवमपि वाह(बहु)पदार्थघटितव्याप्त्यादिविषयतानां तथाविधनिश्चयत्वस्य चानिवेशेन लाघवसम्भव(वा)त्। तस्मादेतादृशा(श)बाधकस्य जागरूकतया कार्यकारणभावलाघवबलाद् विषयतासिद्धिरप्रामाणिकीति न किञ्चिदेतदिति।

अत्रोच्यते—स्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवत्त्व-स्वावच्छिन्नवह्न्यादिव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकत्वोभयसम्बन्धेन प्रकारविशिष्टज्ञानत्वमेव प्रकृते व्याप्यवत्तानिर्णयत्वम्। भेदप्रतियोगितावच्छेदकता च स्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता या आ(अ)नुयोगितासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता, तन्निरूपकाभावप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकत्वसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या। वह्निव्याप्यालोकवान्न वा पर्वतः पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवांश्चेत्याद्यांशिकनिर्णयोऽपि तथाविधोभयसम्बन्धेन धूमत्वरूपप्रकारविशिष्टः। ता(त)त्र हि धूमाभावस्याप्रकारता(त)या दर्शिततथाविधपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकत्वसम्बन्धेन धूमत्ववतो भेदस्य सत्त्वाद् धूमत्वावच्छिन्नव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकत्वस्यापि तत्र सत्त्वाच्च। अत्र तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धान्तःपातिस्वनिष्ठावच्छेदकतायां स्वनिरूपकावच्छेदकतानिरूपितत्वसम्बन्धेन व्याप्यत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकताविशिष्टं यत्तदन्यत्वं विशेषणं देयम्। अन्यथा नीलधूमाभाववान् पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवांश्च पर्वत इत्याद्याकारकनिर्णयासङ्ग्रहप्रसङ्गात्। विशिष्टधूमत्वस्य धूमत्वानतिरिक्ततया नीलधूमत्वावच्छिन्नाभावस्यापि धूमत्वावच्छिन्नाभावत्वात्। तथाविधविशेषणे दत्ते तु नैष दोषः, तत्र हि धूमत्वनिष्ठाया अभावप्रकारतानिरूपितधूमादिनिष्ठानुयोगितासंसर्गावच्छेदकतायाः स्वनिरूपकावच्छेदकतानिरूपितत्वसम्बन्धो(न्वे)न नीलनिष्ठा-

वच्छेदकतानिरूपितान(नु)योगितासंसर्गावच्छिन्नधूमादिनिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकतायाः स्वनिरूपकावच्छेदकतानिरूपितत्वं (त्व) सम्बन्धेन व्याप्यत्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि न क्षतिः, तादृशधूमत्वनिष्ठावच्छेदकताता(ता ?)यां स्वनिरूपकावच्छेदकतानिरूपितत्वसम्बन्धेन व्याप्यत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकताविशिष्टान्यत्वसम्भवात् ।

एवं तथाविधस्वनिष्ठावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वमपि निवेशनीयम् । तेन जातिविशेषत्वादिना धूमत्वादिकमभावविशेषणतापन्नधूमाद्यंशेऽवगाहमानस्य जातिविशेषवदभाववान् पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवांश्च पर्वत इत्यादिनिर्णयस्य नासङ्ग्रहः । तत्र तादृशधूमत्वनिष्ठावच्छेदकताया जातिविशेषत्वावच्छिन्नत्वात् । एवं सावच्छिन्नव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतेत्यत्र स्वावच्छिन्नत्वं स्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वम् । तत्रापि स्वनिष्ठावच्छेदकतायामुक्तविशेषणं[1] देयम् । तेन वह्निव्याप्यनीलधूमवान् न वा पर्वत इत्याद्याकारकसंशयीयाभावप्रकारतानिरूपितधूमादिप्रकारतानिरूपितधूमत्वादिनिष्ठावच्छेदकतायाः स्वनिरूपकावच्छेदकतानिरूपितत्वसम्बन्धेन नीलादिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि जातिविशेषवान्न वा इत्यादिसंशयीयाभावप्रकारतानिरूपितधूमादिप्रकारतानिरूपितधूमत्वादिनिष्ठावच्छेदकतायाः स्वावच्छिन्नत्वेऽपि च न क्षतिः । प्रथमे धूमत्वादिनिष्ठायाः पक्षविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकतायाः स्वनिरूपकावच्छेदकतानिरूपितत्वसम्बन्धेन तादृशनीलादिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वात्, द्वितीये तथाविधधूमत्वादिनिष्ठावच्छेदकताया जातिविशेषावच्छिन्नत्वात् । नीलधूमत्वाद्यवच्छिन्नलिङ्गकपरामर्शाणाञ्च भवन्मत इवैतन्मतेऽपि पृथगेव हेतुत्वम् । तथाप्येतन्मते शुद्धधूमत्वालोकत्वादिरूपलिङ्गतावच्छेदकभेदेन परामर्शकारणतादिभेदाभावेन लाघवस्याक्षतत्वात् ।

एतेन विशिष्यहेतुतावच्छेदकविषयतामनिवेश्य वह्न्याद्यभाववदवृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिर्णयत्वेनानुमितिहेतुत्वे व्यभिचारस्य हेत्वाभासतानुपपत्तिः, व्यभिचारज्ञानसत्त्वेऽप्युपदर्शितकारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्य व्याप्त्य(प्त्यं)शे निर्धर्मितावच्छेदकग्रहस्योत्पत्तौ [बा]धकाभावेन तदानीमनुमित्युत्पादेन तस्यानुमितिविरोधित्वाभावात् । न चानुमितिजनकीभूत--यत्वि (त्कि) चिज्ञा (ञ्चिज्ज्ञा)-नविरोधिज्ञानविषयत्वेनैव हेत्वाभासत्वस्वीकारे (र इति वाच्यम्,) धूमलिङ्गकानुमितिजनकीभूतधूमद्रव्यत्वोभयलिङ्गकसमूहालम्बनपरामर्शविरोधिज्ञानविषयतया द्रव्यत्वनिष्ठवह्निव्यभिचारस्यापि धूमलिङ्गकानुमितौ हेत्वाभासतापत्तेः । तथा च यत्प्रयुक्तः क्वचिद् अनुमित्यनुत्पादः स एव हेत्वाभासः । न च व्यभिचारप्रयुक्तः

१. निरवच्छिन्नत्वविशेषणम् ।

कुत्राप्यनुमित्यनुत्पादस्तज्ज्ञानसत्त्वेऽपि निर्धर्मितावच्छेदकव्याप्तिग्रहोत्पत्त्याऽनुमित्युत्पादस्यावश्यकतया तज्ज्ञानस्यानुत्पादप्रयोजकत्वविरहादित्यपि निरस्तम्, निर्धर्मितावच्छेदकव्याप्तिग्रहस्योपदर्शितोभयसम्बन्धेन प्रकारविशिष्टत्वाभावादनुमित्यजनकतयाऽनुमितिजनकीभूतसधर्मितावच्छेदकव्याप्तिग्रहविरोधित्वेनैव[1] व्यभिचारस्य हेत्वाभासत्वोपपत्तेरिति ।

अथ भवन्मते वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवांश्चेत्यादिसमुच्चयात्मकज्ञानादनुमित्यनुदयप्रसङ्गस्ता(स्त)स्य तादृशपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकत्वसम्बन्धेन धूमत्वादिविशिष्टतया तद्भेदस्य तत्राभावादिति चेन्न, संशयसमुच्च[य]योर्वैलक्षण्योपपत्ते ए (त्तये) [2]अवच्छेदकावच्छेदेनान्यतरकोट्या(ट्य)वगाहिज्ञानं संशया:(यः), सामानाधिकरण्यमात्रेणोभयकोट्यवगाहिज्ञानं समुच्चय इत्यवश्यमुपगन्तव्यम् । एवञ्च पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिपरामर्शस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहिपरामर्शस्य च हेतुताया भिन्नत्वेन पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिपरामर्शहेतुतायां भेदप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धान्तर्गताभावप्रकारतायां पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेषणतासंसर्गावच्छिन्नत्वस्य द्वितीयसम्बन्धघटकीभूतव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतायां शुद्धसंयोगसंसर्गावच्छिन्नत्वस्य च निवेशनेन तथाविधपरामर्शनिष्ठानुमितिजनकतावच्छेदकाक्रान्ततया तादृशसमुच्चयान्नानुमित्यनुपपत्तिः ।

केचित्तु सर्वत्र संशये समुच्चयवैलक्षण्याय कोट्यधिकरणयोः संसर्गतावच्छेदकतया परस्परं विरोधो भासत इति वह्निव्याप्यधूमवान्न वेति संशये धूमस्य धूमाभावाधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधावच्छिन्नसंयोगो धूमाभावस्य [च] धूमाधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधावच्छिन्नविशेषणताविशेषः संसर्गतया भासते । तथा च स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिष्ठप्रकारतानिरूपितविरोधावच्छिन्नविशेषणताविशेषनि[ष्ठ]सांसर्गिकविषयतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदकत्व - व्याप्तिप्रकारतानिरूपितस्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्धर्मविशिष्टज्ञानत्वमेव हेतुतावच्छेदकाद्यघटितं समुच्चयसाधारणं निश्चयत्वम् ।

ननु धूमाधिकरणावृत्तित्वादिरूपविरोधस्य हेतुतावच्छेदकधूमत्वादिघटितत्वात् कथं धूमत्वादिकमनिवेश्यैता(त)न्निश्चयत्वं सुवचम् । न च किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना-

---

१. विरोधित्वेन-विरोधिज्ञानविषयत्वेन ।

२. 'अवच्छेदकावच्छेदकावच्छेदेन' इति पाठो मातृकायाम् ।

वच्छेदकतानिरूपिता याऽधिकरणनिष्ठावच्छेदकता, तन्निरूपिता याऽऽधेयत्वनिष्ठावच्छेदकता, तन्निरूपिता याऽभावनिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपकत्वमेव विरोधावच्छिन्नत्वपदार्थः। तथा च न हेतुतावच्छेदकनिवेश इति वाच्यम्, यत्राव्याप्यवृत्तित्वज्ञानकालीने वह्निव्याप्यधूमवान् धूमाभाववांश्च पर्वत इति समुच्चय आलोकाधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधावच्छिन्नविशेषणताविशेषस्य धूमाभावसम्बन्धत्वेन मा(भा)नं तादृशसमुच्चयासङ्ग्रहादिति चेन्न, तद्धर्मावच्छिन्नविरोधस्यैव तद्धर्मावच्छिन्नाभावसंसर्गतावच्छेदकतया भानाङ्गीकारेणालोकाधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधावच्छिन्नविशेषणतासंसर्गकधूमाभावप्रकारकज्ञानस्यालीकतया स्वावच्छिन्नाभावप्रकारतानिरूपिता या किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधावच्छिन्नविशेषणताविशेषनिष्ठसांसर्गिकविषयता, तन्निरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवत्त्वघटितोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्धर्मविशिष्टज्ञानत्वरूपनिर्णयत्वस्यानुमितिजनकतावच्छेदकत्वे दोषाभावात्।

वस्तुतस्तु स्वविशिष्टा या विशेषणताविशेषनिष्ठसांसर्गिकविषयता, तन्निरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धत्वाभ्युपगमान्न दोषः। सांसर्गिकविषयतायां स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्व–स्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकावच्छेदकतानिरूपकाधिकरणनिष्ठावृत्तित्व(निष्ठ ?)रूपविरोधावच्छिन्न[त्वैतदुभयसम्बन्धेन][1]। विशेषणतासंसर्गकधूमाभावप्रकारकसमुच्चयीयविशेषणताविशेषनिष्ठसांसर्गिकविषयतायाञ्च नैतादृशोभयसम्बन्धेन कस्यापि धर्मस्य वैशिष्ट्यम्। धूमत्वस्य द्वितीयसम्बन्धविरहात्, आलोकत्वस्य च प्रथमसम्बन्धविरहादिति स्यादेतत्। यत्र संशये शुद्धविशेषणताविशेषसम्बन्धेन धूमाभावस्य, धूमाभावाधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधावच्छिन्नसंयोगादिना [च] धूमस्यावगाहनं तादृशसंशयवारणासम्भवः, तस्य धूमाभावप्रकारतानिरूपितविरोधा[वच्छिन्न]विशेषणतासंसर्गकत्वाभावात्। न च सर्वत्र संशये कोटिद्वयाधिकरणयोरेव संसर्गतावच्छेदकतया कोटिद्वयस्य विरोधो भासत इति वाच्यम्, विरोधावच्छिन्नविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावाभावस्य निर्णयकाले शुद्धविशेषणताविशेषेण धूमाभावप्रकारकस्य, विरोधावच्छिन्नसंयोगादिना च धूमप्रकारकस्य संशयस्योत्पत्तौ बाधकाभावात्, कोटिद्वयस्यैव भासकसामग्रीसत्त्वाद् विरोधविषयकस्य समुच्चयत्वासम्भवात्। एवं यत्र संशये कोट्यधिकरणयोः संसग(र्ग)तावच्छेदकत्वेन विरोधस्य न भानमपि तु स्वातन्त्र्येणैककोट्यंशेऽपरकोटेर्विरोधसम्बन्धेन भानं तादृशसंशयवारणासम्भवः। एवमेककोट्यंशेऽपरकोटिविरोधप्रकारकस्यापि संशयस्य न वारणं सम्भवति।

---

१. अत्र मातृकायां पाठो भ्रष्ट इति प्रतीयते।

एतेन स्वनिष्ठनिरुक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवत्त्व-व्याप्तिप्रकारतानिरूपितस्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितशुद्धसंयोगनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्धर्मविशिष्टज्ञानत्वं निर्णयत्वमिति परास्तम् ।

मैवम्, स्वावच्छिन्नाभावप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छिन्नविशेष्यताकत्व-स्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविरोधावच्छिन्नसंयोगानिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितपव-(र्व)तत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगिता(क ?)वच्छेदकताकभेदवत्त्वस्यापि निवेशनीयत्वात् । स्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविरोधावच्छिन्नसंयोगादिनिष्ठसांसर्गिकविषयतेत्यस्य स्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्व-स्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकाभावनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकाधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकाधेयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकाभावनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टसंयोगनिष्ठसांसर्गिकविषयतेत्यर्थः । तेन यत्र वह्निव्याप्यधूमवान् धूमाभाववांश्चेति समुच्चय आलोकाभावाधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधावच्छिन्नसंयोगस्य धूमसम्बन्धत्वेन भानं तादृशसमुच्चयस्य नासङ्ग्रहः । यत्र संशये का(को)ट्यधिकरणयोः संसर्गतावच्छेदकविधया न विरोधभानं किन्तु स्वातन्त्र्येणैककोट्यंशे विरोधसम्बन्धेनापरकोटेः प्रकारतया भान(नं) तादृशस्य धूमाभावांशे विरोधसम्बन्धेन धूमावगाहिनः संशयस्य वारणाय स्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्व-स्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकाधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकाधेयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकाभावनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन स्वर्वि (वि)शिष्टा या विशेष्यता तद्वत्त्व-स्वावच्छिन्नभावप्रकारतानिरूपितया(प)क्षतावच्छेदक(का)वच्छिन्नविशेष्यताकत्वोभयसम्बन्धेन स्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवत्त्वमपि सम्बन्धे निवेशनीयम् । एवं धूमांशे विरोधसम्बन्धेन धूमाभाव(वा)वगाहिसंशयवारणाय स्वावच्छिन्नाभावप्रकारतानिरूपितत्वस्वावच्छिन्नावा(व)च्छेदकतानिरूपकाभावनिष्ठाव - च्छेदकतानिरूपकाधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकाधेयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकाभावनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टविशेष्यतावत्त्व-स्वावच्छिन्नाभावप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वोभयसम्बन्धा - वच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवत्त्वमपि सम्बन्धे निवेश्यम् । यत्र संशये धूमाभावांश(शे)धूमाधिकरणवृत्तित्वं प्रक(का)रस्तद्वारणाय च स्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकाधिकरणनिष्ठप्रकारतानिरूपिताधेयत्वनिष्ठप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्व-स्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टविशेष्यतावत्त्व-स्वावच्छिन्नाभावप्रकारतानिरूपितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदक[ताक]भेदवत्त्वं

निवेश्यम् । धूमांशे धूमाभावाधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधप्रकारकस्य संशयस्य वारणाय स्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकाभावनिष्ठप्रकारतानिरूपकाधिकरणनिष्ठप्रकारतानिरूपकाधेयत्वनिष्ठप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभ(भा)वनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्व–स्वावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टविशेष्यतावत्त्व–स्वावच्छिन्नाभावप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टविशेष्यतावत्त्व-स्वावच्छिन्नाभावप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदकत्वमपि निवेश्यम् ।

वस्तुतस्तु सर्वत्र संशये समुच्चयवैलक्षण्यायैककोट्यंश कोट्यन्तरविरोधस्य प्रकारतयैव भानमुपेयते । न च विरोधानुपस्थितिकालीनसंशये विरोधस्य प्रकारतया भानासम्भवः, विरोधस्याभावरूपतया धूमाधिकरणादिरूपविशृंखलपदार्थविषयकज्ञानाद्विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या तद्भानस्यासम्भवादिति वाच्यम्, विरोधानुपस्थितिकालीनसंशयस्याप्रामाणिकत्वात् । यदा संशयोऽनुभवसिद्धः फलबलेन तत्पूर्वमन्ततः स्मरणादिरूपस्यैव विरोधज्ञानस्य कल्पनात् । यदा च प्रत्येकं कोटिद्वयोपस्थितिरानुभविको विरोधज्ञानाभावश्च प्रामाणिकस्तदुत्तरं विरोधज्ञानानन्तरमेव क्षणैकविलम्बेन संशयः । क्षणैकविलम्बस्य [सं]शयस्य निर्णयत्वात् । न च तदानीं कोटिद्वयोपस्थित्यनन्तरमेव प्रत्येककोटिविशिष्टबुद्धिसामग्रीबलात् प्रत्येककोटिविशिष्टबुद्ध्यापत्तिः, इष्टापत्तौ च द्वितीयक्षणेऽपि संशयानुपपत्तिः, पूर्वज्ञानस्य विरोधाविषयकत्वेन निर्णयतयाऽव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावसहितस्य विपरीतकोटिविशिष्टबुद्धिसामान्यप्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम्, विरो[ध]स्य संसर्गतया भानेऽपि विरोधसम्बन्धेनैककोट्यंशेऽपरकोटेर्बाधि(धे)विरोधावच्छिन्नसंयोगेन तादृशविशेषणतया कोट्योरधिकरणांशे बाधे विरोधोपस्थितिशून्यकाले प्रत्येकसामग्रीवशात् कोटिद्वयविशिष्टबुद्ध्यापत्तेः । इष्टापत्तौ च क्षणद्वयविलम्बेनापि संशयासम्भवात् । तद्वारणाय यदि विरोधसम्बन्धविषयकतद्धर्मिके(कै)ककोटिकविशिष्टबुद्धि प्रत्यपरकोटिविरोधभासकसामग्र्यभावविशिष्टाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावविशिष्टापरकोटिविशिष्टबुद्धिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते तदापि विरोधाप्रकारकैकको[टिक]विशिष्टबुद्धि प्रत्यपरकोटिविरोधानुपस्थितिविशिष्टापरकोटिविशिष्टबुद्धिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्य कल्पनोयतया न तादृशापत्तिरिति । न च विरोधस्य संसर्गतयैव भानं कुतो नोपेयत इति वाच्यम्, बाह्यपदार्थघटितविरोधसांसर्गिकविषयतायाः कुत्रापि ज्ञानेऽकल्पनात् क्लृप्तविषयतयैव संशयसमुच्चययोर्वैलक्षण्यापत्तावतिरिक्तविषयतायां मानाभावात् । संशयातिरिक्तज्ञाने विरोधस्य सांसर्गिकविषयताया अनुभवसिद्धत्वेऽपि संशयसमुच्चयवैलक्षण्याय विरोधस्य

संसर्गता संशये स्वीक्रियते तदनुरोधेन घटादेर्वेत्यत्र विनिगमनाविरहाद् विरोधस्य संसर्गताया ज्ञानान्तरे क्लृप्तत्वे घटादेरपि सांसर्गिकविषयताया ज्ञानान्तरे क्लृप्तत्वेनाक्लृप्तकल्पनाविरहात् ।

अथ कोट्योर्वि(वि)रोधित्वज्ञानदशायां संशयानुत्पादस्य(स्या)नुभवसिद्धत्वेन विरोधस्यैव संसर्गताभ्युपगमो न घटादेः। तथा सति कोट्योरविरुद्धत्वज्ञानदशायामपि संशयापत्तेः। घटादिसंसर्गकज्ञानेऽविरुद्धत्वज्ञानस्याविरोधित्वादिति घटादिसंसर्गकज्ञानं प्रत्यप्यविरुद्धत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पने च गौरव(वं,) विरोधस्य सांसर्गिकविषयतास्वीकारे तु विरोधज्ञानं प्रत्यविरुद्धत्वज्ञानस्य क्लृप्तप्रतिबन्धकतया निर्वाह इति चेन्न, विरोधसंसर्गकज्ञानं प्रत्यप्यविरुद्धत्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वाकल्पनात्। न हि संसर्गांशे बाधः प्रतिबन्धकः, अतिरिक्तप्रतिबन्धकताकल्पने तु घटादिसंसर्गकज्ञानं प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वकल्पनसम्भवादित्याहुः ।

अन्ये तु स्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधिकरणविषयतानिरूपिताधेयत्वविषयतानिरूपिताभावविषयतावत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवत्त्व-व्याप्तिप्रकारतानिरूपितस्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकत्वोभयसम्बन्धेन प्रकारविशिष्टज्ञानत्वमेव निर्णयत्वम्। तादृशाभावविषयतावत्त्वञ्च स्वनिरूपकत्व[स्व]निरूपिताभावविषयतावि(व)च्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपवतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकत्वाभयसम्बन्धेन बोध्यम्। संशयसमुच्चययोर्वैलक्षण्यानुरोधेन संशये विरोधभानमवश्यमङ्गीकार्यम्। तत्र चोपस्थितविरोधस्य प्रकारतया भानमनुपस्थितस्य च संसर्गतयेति विशेषः। एवञ्च वह्निव्याप्यधूमवानयं धूमविरुद्धधूमाभाववानित्याकारकविरोधप्रकारकसंशयस्य तथाविधाभावविषया(य)तावत्त्वसम्बन्धेन धूमत्ववत्ता(त्त)या तद्भेदस्य तत्रासत्त्वेन तद्घटितोभयसम्बन्धेन प्रकारविशिष्टत्वाभावान्न ततोऽनुमितिः। एवं सांसर्गिकविषयतादिसाधारणविषयतात्वेनाधिकरणविषयतादीनां निवेशाद् विरोधसंसर्गकस्य निवि(खि)लसंशयस्य व्यावृत्तिः। अत्रैककालीनत्वसम्बन्धेन विरोधप्रकारकसा(स)मुच्चयसङ्ग्रहाय स्वरूपसम्बन्धानवच्छिन्नप्रकारतान्यत्वमभावविषयतायां निवेशनीयं न तु स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वम्। तथा स[ति]विरोधसंसर्गकस्य सङ्ग्रहापत्तेः। न चैवं व्याप्तिप्रकारतया संसर्गतया वा धूमाभावादिप्रतियोगिकविरोधावगाहिनः संशयादनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्, स्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपिताधिकरणविषयतानिरूपितवृत्ति[त्व]विषयतानिरूपिताभावविषयतावत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदान्तरस्यापि कारणतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धमध्ये

निवेशनीयत्वात् । तादृशाभावविषयतावत्त्वञ्च स्वनिरूपकत्व-स्वनिरूपितविषयता-वच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकत्वोभयसम्बन्धेन बोध्यम् । अत्र च सांसर्गिकविषयतादिसाधारणविषयतात्वेनैवाभावविषयतादीनां निवेशाद् धूमाभावप्रतियोगिकविरोधप्रकारकानां तथाविधविरोधसंसर्गकारणं(काणां)च निखिलसंशयानामेव वारणं सम्भवतीति न काप्य[नुपपत्तिः]वृत्तित्वञ्च तद्धर्मविशिष्टे तद्धर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणवृत्तित्वमेव । एवञ्च सावच्छिन्नत्व-स्वावच्छिन्न-प्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावप्रकारतानिरूपिताधिकरणप्रकारता-निरूपितवृत्तित्वप्रकारतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्धर्मविशिष्टा या स्वीयविशे(शे ?)ष्यता तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नाज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविशिष्टा या स्वावच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपितप्रतियोगित्वनिष्ठसांसर्गिक-विषयतानिरूपिताभावप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकत्वोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्धर्मविशिष्टज्ञानत्वमेव हेतुतावच्छेदकाघटितं निर्णयत्वम् । ज्ञाने च तत्पुरुषीयत्वां(त्वं)निवेशनीयम् । तेनैकपुरुषीय-धूमो धूमाभावाधिकरणवृत्तिरित्यव्याप्यवृत्तित्व-ज्ञानान्तरोत्प[त्तौ त]त्र पुरुषान्तरीयसंशयान्नानुमित्यापत्तिः ।

वस्तुतस्तु स्वसमानाधिकरणज्ञानाभावविशिष्टस्वीयप्रकारत्वाभावविशिष्टत्व-स्वनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन ज्ञानविशिष्टव्याप्यप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वाद्यवच्छिन्न-विशेष्यताशालिज्ञानत्वमेव निर्णयत्वम् । अत्र विशिष्टत्वान्तस्य स्वनिष्ठावच्छेद-कतानिरूपकाधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवृत्तित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकज्ञाना-(न) त्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकाभावनिष्ठावच्छेदक-तानिरूपकत्वस्वनिष्ठनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वोभयसम्बन्धेन स्व-विशिष्टा या प्रकारतानिष्ठप्रतियोगिता, तन्निरूपकाभाववत्त्वमित्यर्थः । ज्ञानाभावश्च स्वीयपूर्वोक्तोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्धर्मविशिष्टा या विशेष्यता, तदवच्छेदकावच्छिन्न-त्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः । प्रकारत्वाभावश्च स्वनिरूपितप्रति-योगित्वनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपिताभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदका-वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्व-स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-योगिताको बोध्यः । धूमाभावाधिकरणावृत्तिर्धूम इत्याद्याकारकाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानोत्त-रोत्पन्ने वह्निव्याप्यधूमवान् तदभाववांश्च पर्वत इत्याद्याकारकसमुच्चये च प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नधूमादिप्रकारकज्ञानाभावविशिष्टा तदानीं (। तदानीं ?) तादृशसमुच्चयात्मकज्ञानसमानाधिकरणस्योक्ताव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्य निरुक्तसम्बन्धेन समुच्चयात्मकज्ञानीयप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नधूमादिप्रकारतायां सत्त्वादतो ज्ञानाभावविशिष्टप्रकारतायास्तदानीं तादृशज्ञानीयव्याप्यप्रकारतायामभावसत्त्वात्ता-दृशसमुच्चयादनुमित्यनुपपत्तिः ।

एवं प्रतियोगित्वनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपिताभावप्रकारतायां स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नत्व-स्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधिकरणप्रकारतानिरूपितवृत्तित्वप्रकारतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्धर्मविशिष्टा या स्वीयविशेष्यता तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वसमा[ना]धिकरणज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताभावविशिष्टत्वं निवेशनीयम्। तेन धूमाधिकरणावृत्तिर्धूमाभाव इत्याद्याकारकाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानोत्तरोत्पन्नाद् वह्निव्याप्यधूमवान् तदभावांश्च पर्वत इत्याद्याकारकसमुच्चयादपि नानुमित्यनुपपत्तिरित्यूचुः।

नवीनास्तु सर्वत्र संशये विरोधादिभानस्याप्रामाणिकतया समुच्चयवैलक्षण्याय संशये भावाभावोभयप्रकारतानिरूपितैकैव विशेष्यताऽभ्युपेयते।

समुच्चये च भावाभावोभयप्रकारतानिरूपितविशेष्यता भिन्नैव। अत एव विरुद्धोभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यताशालिज्ञानं संशय इति संशयलक्षणमुपायकारैरुक्तम्। एवञ्च प्रकारताद्वयानिरूपितव्याप्यप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वमेव निर्णयत्वम्। प्रकारताद्वयानिरूपितत्वञ्च स्वनिष्ठप्रकारत(ता)निरूपितत्व-स्वभिन्ननिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन प्रकार[1]विशिष्टान्यत्वम्। नातो द्वित्व(त्व)स्य दुर्वचत्वेऽपि क्षतिः। न चोक्ताऽपि विशेष्यता संशयसाधारण्यतस्तन्नियामकसामग्र्याः संशयपूर्वं सत्त्वादिति वाच्यम्, तादृशविशेष्यताशालिबुद्धिं प्रति संशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्वीकारात्। न चेदमेव गौरवमिति वाच्यम्, परामर्शस्यानुमितिकारणतायां व्याप्याभावादिविशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकतायां भिन्नविषयकानुमितिसामग्रीनिष्ठविषयभेदभिन्नानन्तप्रतिबन्धकतायाञ्च लघुतरनिश्चयत्वस्यावच्छेदककोटिनिवेशादवच्छेदकलाघवेन बहुतरकार्यकारणभावाकल्पनेन च तथाविधसंशयसामग्रीप्रतिबन्धकत्वकल्पनायां गौरवाभावात्। न चैतादृशरूपेणानुमितिं प्रति हेतुत्वे व्याप्त्यंशे निर्धर्मितावच्छेदक[क]ग्रहस्याप्यनुमितिहेतुता व्यभिचारस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्, कथायां परोपन्यस्तहेतौ व्यभिचारे समुद्भाविते‌ऽप्रामाण्यसंशयानास्कन्दितपरामर्षा(र्शा)नुपपत्त्या तस्य हेत्वाभासत्वसम्भवात्। सधर्मितावच्छेदक[क]ज्ञानविरोधितामादाय तल्लक्षणासत्त्वाच्च।

वस्तुतस्तूक्तसंशयसमुच्चययोर्वैलक्षण्याय संशये भावाभावप्रकारतानिरूपिता(त)विशेष्यतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावः स्वीक्रियते। एवञ्च वह्न्यादिव्याप्याभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानवच्छिन्ना या वह्न्यादिव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रा(प्र)कारतानिरूपितपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यता, तच्छालिज्ञानत्वमेव निर्णयत्वम्।

---

१. प्रकारताविशिष्टान्यत्वमिति पाठो मातृकायाम्।

एतेनैकत्र द्वयमिति रीत्या वह्निव्याप्यधूमवह्निव्याप्यालोकाभावादिकमवगाहमानस्य वह्निव्याप्यालोकाभाववान् पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान् इत्यादिनिर्णयस्यासङ्ग्रहप्रसङ्गस्तस्य वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निव्याप्यालोकाभाववांश्च पर्वत इत्याद्याकारकसमूहालम्बनाद् वैलक्षण्योपपत्तये धूमालोकाभावादिप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यताशालित्वस्यावश्यं स्वीकरणीयत्वात्। अवैलक्षण्य इष्टापत्तौ चानुभवविरोधात्। एवं पर्वतत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्यधूमादिकं नीलपर्वतत्वविशिष्टे च तदभावमवगाहमाने संशये विशेष्यतयोरैक्यासम्भवेन तस्मादनुमित्यापत्तिसम्भवश्च। अवच्छेदकभेदाद् नीलपर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान्न वेत्यादिसंशयादवैलक्षण्यापाताच्चेति परास्तम्, एकत्र द्वयमिति रीत्योक्तनिर्णये भावाभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यतयोरैक्येऽपि तया(यो)रवच्छेद्यावच्छेदकभावस्यानङ्गीकारेणाद्यदोषाभावात्। उक्तसंशये च तादृशविशेष्यतयोरैक्यासम्भवेऽप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावबाधकाभावेन द्वितीयदोषस्याप्यभावात्। यदि च संशये प्रकारतैव कोटिताख्या विलक्षणानुमन्यते तदा तु तत्कोटितान्यत्वं व्याप्यप्रकारतायां विशेषणं देयमिति न समुच्चयासङ्ग्रह इति प्राहुः।

ननु भवन्मते धूमाभाववद्विशेष्यतानिरूपितत्वावच्छिन्नधूमप्रकारित्वानिरूप-[क]नानाविधाप्रामाण्यग्रहाणामेकत्रानुमितिजनकतावच्छेदककोटौ निवेशनीयतयैकविधपरामर्शकालेऽन्यविधाप्रामाण्यग्रहसते(त्वे)ऽनुमित्यनुपपत्तिरतस्तद्वारणाय तत्तदप्रामाण्यग्रहाभावान् पृथक्-पृथग् निवेश्य धूमत्वालोकत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकभेदेन परामर्ष(र्श)हेतुताः कल्पनीयाः। एवञ्च साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानहेतुतामते हेतुतावच्छेदकभेदेन परामर्शहेतुतादिभेदो दुर्वार एव। न चाप्रामाण्यग्रहाभावस्यानुमितिं प्रति स्वातन्त्र्येण हेतुतयाऽनुमितिजनकतावच्छेदककोटौ निवेशनीयतयैकविधपरामर्ष(र्श)कालेऽन्यविधाप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽनुमित्यनुपपत्तिरतस्तद्वारणाय तत्तदप्रामाण्याभावनिवेश एव नास्तीति वाच्यं धूमपरामर्शसत्त्व इदं ज्ञानं धूमाभाववति धूमप्रकारकमित्यप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽनुमित्युदयप्रसङ्गात्। आलोकपरामर्शकाल एतादृशाप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽनुमित्युत्पत्तिप्रयोजिकाया अन्यादृशाप्रामाण्यग्रहाभाववह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिर्णयत्वावच्छिन्नाद्यात्मककारणस्तोमघटितसामग्र्याः प्रकृतेऽप्यक्षतत्वात्। आलोकपरामर्शत्वस्य जनकतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभावस्य कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमुदायात्मकसामग्र्यभावासम्पादकत्वात्।

न च धूमाभाववद्विशेष्यितानिरूपितत्वावच्छिन्नधूमप्रकारित्वादिरूपनिखिलाप्रामाण्यग्रहाणां स्वीयधूमाभाववद्विशेष्यितानिरूपितस्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकधूमप्रकारितात्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावोऽनुमितिजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टव्याप्यप्रकारितायां निवेश्यते। तथा च तावदभावकूटविशिष्ट

व्याप्यप्रकारिताशालिनिर्णयत्वेनानुमितिं प्रत्येकैव हेतुता कल्प्यते। धूमपरामर्शकाल आलोकाभाववत्यालोकप्रकारकमित्यप्रामाण्यग्रहसत्त्वेनानुमित्यनुपपत्तिः, आलोकाभाववद्विशेष्यितानिरूपितत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकालोकप्रकारितात्व-सम्बन्धेनाप्रामाण्यग्रहस्य तदीयव्याप्यप्रकारतायामभावेन तथाविधाप्रामाण्यग्रहाभावकूटस्य तत्र सत्त्वादिति वाच्यम्, तथा सति तादृशाभावकूटस्य परस्परं विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणतानन्त्यादवच्छेदकगौरवाच्च। न च तेष्वभावेषु व्यासज्यवृत्तिमकां (वृत्त्यात्मिकां) कारणातावच्छेदकतावच्छेदकतामुपगम्य कारणत्वतदवच्छेदकत्वयोरैक्यमुपपादनीयमिति वाच्यम्, अवच्छेदकताय(या) व्यासज्यवृत्तित्वस्यान्यत्र दूषितत्वेन तथा वक्तुमशक्यत्वात्।

यत्तु निखिलाप्रामाण्यग्रहाणां किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नाभाववद्विशेष्यितानिरूपितनिरूपितत्वप्रकारतानिरूपितप्रका[रित्व]निष्ठविशेष्यतानिरूपितनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक एक एवाभावो व्याप्यप्रकारितायां निवेश्यत इति न नानाविधाप्रामाण्यग्रहाभावनिवेशानुरोधेन हेतुतावच्छेदे(द)कभेदेन कार्यकारणभावभेद इति, तदप्यसत्, तथा सत्यालोकाभाववति धूमप्रकारक[1]मित्यप्रामाण्यग्रहदशायां धूमपरामर्षा(र्शा)दनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात्, तादृशविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मे स्वीयप्रकारित्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितनिरूपितत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यित्वप्रकारतानिरूपिताधिकरणप्रकारतानिरूपिताभावप्रकारतानिरूपितप्रतियोगिप्रकारतावच्छेदकत्वस्याधिकस्य निवेशने च धूमाभाववत्यालोकप्रकारकमालोकाभाववत्यालोकप्रकारकञ्चेदमित्यप्रामाण्यग्रहकाले धूमपरामर्षा(र्शा)दनुमित्युपपादनासम्भवात्। धूमत्वस्य तज्ज्ञानीयतया तादृशप्रतियोगिप्रकारतावच्छेदकत्वात् तदीयतथाविधविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वाच्च।

किञ्च घटज्ञानेऽतीतधूमपरामर्शे वाऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वे विद्यमानधूमपरामर्शादेस्तन्मतेऽनुमित्यनुपपत्तिरिति न किञ्चिदेतदिति चेत्,न, पक्षविशेष्यतानिरूपितप्रा(प्र)कारतावज्ज्ञानत्वेनैव परामर्शस्यानुमितिहेतुत्वम्। प्रकारतावत्त्वञ्च व्याप्यत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नस्वावच्छेदकधर्मविशिष्टप्रकारित्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यित्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानाभाववत्त्व-स्वनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन प्रकारतायां तथाविधधर्मविशेष्य[त्व]ञ्च स्वावच्छिन्नाभाववद्विशेष्यितानिरूपितत्वावच्छिन्नत्व-स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वोभयसम्बन्धेन बोध्यम्। धूमपरामर्शकाल इदं ज्ञानमालोकाभाववद्विशेष्यितानिरूपितालोकप्रकारिताशालीत्यप्रामाण्यग्रहसत्त्वेनानुमित्यनुपपत्तिस्तत्र व्याप्यत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नस्वाव-

---

१. इदं ज्ञानमिति शेषः। एवमन्यत्रापि।

च्छेदकीभूतधूमत्वविशिष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य तादृशपरामर्शेऽसत्त्वेन तद्घटितोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानाभाववत्त्वस्य तदानीं तत्र सत्त्वात्। एवं घटज्ञानादावतीतधूमपरामर्शे चाप्रामाण्यग्रहसत्त्वे विद्यमानधूमपरामर्शादितोऽप्यनुमित्युत्पत्तौ न किञ्चिद् बाधकम्। तत्रापि व्याप्यत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नस्वावच्छेदकतापन्नस्वावच्छेदकीभूतधूमत्वादिविशिष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य विद्यमानधूमपरामर्शेऽभावेन तद्घटितोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानाभाववत्त्वस्य तादृशपरामर्शेऽक्षतत्वात्। स्वावच्छिन्नाभाववद्विशेष्यितानिरूपितत्वावच्छिन्नत्वञ्च स्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता या प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता तन्निरूपिता याऽभावनिष्ठावच्छेदकता, तन्निरूपिताधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविशेष्यित्वनिष्ठावच्छेदका(क)तानिरूपितनिरूपितत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वम्। वास्तवस्वावच्छिन्नाभावादिनिवेशे धूमाभावत्वादिनाऽभावान्तरावगाह्यप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितपरामर्शादनुमित्यापत्तेः। स्वनिष्ठावच्छेदकता च स्वनिरूपकावच्छेदकतानिरूपितत्वसम्बन्धेन व्याप्यत्वनिष्ठावच्छेदकतान्यावच्छेदकताविशिष्टं यत्तदन्या ग्राह्या। तेन नीलधूमत्वस्य धूमत्वानतिरेकितया नीलधूमाभाववति धूमप्रकारकमित्येतादृशज्ञानीयप्रकारित्वप्रकारिताया अपि धूमत्वावच्छिन्नाभाववद्विशेष्यितानिरूपितत्वावच्छिन्नत्ववत्त्वेऽपि न तादृशज्ञानकालीनधूमपरामर्श(र्शा)दनुमित्यनुपपत्तिः। व्याप्यत्वनिष्ठावच्छेदकतान्यत्वस्यावच्छेदकतायां निवेशाच्च वह्निव्याप्यधूमाभाववति वह्निव्याप्यधूमप्रकारकमित्यप्रामाण्यग्रहकाले न धूमपरामर्शादनुमित्यापत्तिः।

न चैवं सति वह्निव्याप्यधूमा[भा]ववति धूमप्रकारकमित्याकारकज्ञानस्य नीलधूमाभाववति धूमप्रकारकमित्यादिज्ञानसमशीलतयाऽप्रामाण्यज्ञानानात्मकत्वात्तत्कालीनधूमपरामर्शादुत्पद्यमानायाः सर्वसम्मतानुमितेरनुपपत्तिः, तत्र धूमत्वनिष्ठावच्छेदकतायाः स्वनिरूपकावच्छेदकतानिरूपकत्वसम्बन्धेन व्याप्यत्वनिष्ठावच्छेदकतान्या या नीलादिनिष्ठावच्छो(च्छे)दकता, तद्विशिष्टान्यत्वादिति वाच्यम्, तादृशस्थलेऽनुमित्युत्पादस्य प्रामाणिकत्वे स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वेत्यत्रावच्छेदकतायां साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नत्वस्यापि निवेशनीयत्वात्। व्याप्यत्वादिप्रकारकाणां धूमाभाववति धूमप्रकारकमित्याद्यप्रामाण्यग्रहाणाञ्च [पृ]थगेवाभावा निवेशनीयाः, तत्र च सामान्यतोऽवच्छेदकताविशिष्टान्यत्वमेव स्वनिष्ठावच्छेदकतायां निवेशनीयं न स्ववच्छेदकतांशे व्याप्यत्वनिष्ठावच्छेदकतान्यत्वमपि, प्रयोजनविरहात्।

एवं स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वेत्यत्राप्यवच्छेदकतायां साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नत्वं न नि[वेश]नीयम्। जातिविशेषवदभाववति धूमप्रकारमित्यादिज्ञानकाले धूमपरामर्शादनुमित्युत्पत्त्या स्वनिष्ठावच्छेदकतायां निरव-

च्छिन्नत्वमपि निवेशनीयम्[1]। नीलधूमाभाववति धूमप्रकारकमित्यादिज्ञानकाले धूमादिपरामर्शादनुमित्युत्पत्त्या स्वनिष्ठावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वमपि निवेशनीयम्। नीलधूमाभाववति नीलधूमप्रकारकम्, जातिविशेषवदभाववति जातिविशेषवत्प्रकारकमित्याद्यप्रामाण्यग्रहाणामभावाश्च वह्निव्याप्यनीलधूमवान् पर्वतः, वह्निव्याप्यजातिविशेषवद्वान् पर्वत इत्यादिपरामर्शाणां स्वतन्त्रहेतुतायामेव विवेश्यन्त इति न तत्तदप्रामाण्यग्रहदशायां तत्तत्परामर्शादनुमित्यापत्तिः।

अथ वह्निव्याप्यालोकवान्न वा पर्वतः पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवांश्चेति समूहालम्बनसत्त्वे तत्र चेदं ज्ञानं धूमाभाववति धूमप्रकारकमित्यप्रामाण्यग्रहे पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यापत्तिर्दुर्वारैव तादृशपरामर्शस्य व्याप्यत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नस्वावच्छेदकीभूतालोकत्वविशिष्टप्रकारित्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वघटितोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानाभाववत्त्वस्वनिरूपकत्वैतदुभयसम्बन्धेन पक्षविशेष्यतानिरूपितालोकनिष्ठप्रकारतावत्त्वात् तस्य धूमत्वावच्छिन्नाभावाप्रकारकतया स्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्व-स्वावच्छिन्नव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वोभयसम्बन्धेन धूमत्वरूपप्रकारविशिष्टत्वेन तथाविधनिर्णयत्वस्यापि तत्र सत्त्वाच्चेति चेत्, न, स्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवत्त्वे पै(स्व-प)र्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्वावच्छिन्नव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतावत्त्वैतदुभयसम्बन्धेन प्रकारविशिष्टज्ञानत्वेनैवानुमितिं प्रति हेतुत्वमुच्यते, तादृशप्रकारतावत्त्वञ्च तथाविधा(धो)भयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानाभाववत्त्व-स्वनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन बोध्यम्। एवञ्चोक्तस्थले नानुमित्यापत्तिः सम्भवति तादृशपरामर्श आलोकत्वनिरूपितत्वस्य स्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवत्त्वरूपसम्बन्धस्यासत्त्वेन स्वपदेनालोकत्वस्य धर्तुमशक्यतया धूमत्वस्यैव धर्तव्यत्वेन तदवच्छिन्नप्रकारतायास्तथाविधाभयसम्बन्धस्य च तत्राभावादिति।

केचित्तूपदर्शितोभयसम्बन्धेन प्रकारविशिष्टज्ञानत्वरूपनिर्णयत्वशरीरस्य (रे) द्वितीयसम्बन्धविधया घटकीभूता या स्वावच्छिन्नप्रकारता, तत्र निखिलाप्रामाण्यप्रकारताः स्वावच्छिन्नाभाववद्विशेष्यत्वावच्छिन्नत्वप्रकारतानिरूपितत्व-स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्धर्मविशिष्टप्रकारित्वप्रकारतात्वेनानुगमय्य ज्ञानीयतादृशप्रकारितानिष्ठप्रकारतायाः स्वनिरूपितनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्व-स्वनिरूपितविशेष्यतानाश्रयज्ञाननिष्ठनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वोभयसम्बन्धेनाभावो निवेश्यते। शेषं पूर्ववत्। एवञ्च न काप्यनुपपत्तिरित्याहुः।

---

१. तादृशावच्छेदकताया जातित्वावच्छिन्नत्वान्नोक्तापत्तिः।

ननु तथापि धूमालोकादिनिखिलपरामर्शाणामेकरूपेणानुमितिहेतुत्वे सिद्धिकाले धूमलिङ्गकेच्छासत्त्वे सति चालोकलिङ्गकपरामर्शे धूमलिङ्गकपरामर्शं विनैव धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपकारणबलाद् धूमलिङ्गकानुमित्यापत्तिः। भवन्मते धूमपरामर्शत्वादीनामनुमितिजनकतानवच्छेदकतया तादृशसिद्ध्यभावेन फलजनने तदवच्छिन्नत्वस्य सहकारित्वविरहेण वह्निव्याप्यवत्तानिर्णयत्वावच्छिन्नत्वस्यैव सहकारितया तदवच्छिन्नस्यालोकपरामर्शस्यैव तत्र सत्त्वादतस्तद्वारणाय धूमलिङ्गकानुमितित्वाद्यवच्छिन्नं प्रति धूमलिङ्गकपरामर्शत्वादिना हेतुत्वमवश्यं कल्पनीयम्। एवञ्च हेतुतावच्छेदकभेदेन परामर्शकारणतादिबाहुल्यं भवन्मतेऽपि दुर्वारमेवेति चेत्, न, धूमलिङ्गकानुमितित्वाद्यवच्छिन्नं प्रति धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावत्वादिना न पक्षताया हेतुत्वम्, तथा सति लिङ्गभेदेनानन्तकार्यकारणभावकल्पने गौरवात्। किन्तु सामान्यतः पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितित्वाद्यवच्छिन्नं प्रति वह्निव्याप्यवत्तानिर्णयविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितत्वावच्छिन्नवह्निविधेयकत्वप्रकारताकानुमितिगोचरेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावत्वादिनैकमेव हेतुत्वमुच्यते। वह्निव्याप्यवत्तानिर्णयविशिष्टत्वञ्च व्याप्तिधर्मितावच्छेदकतापन्नपक्षविशेष्यतानिरूपितस्वप्रकारतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नलिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपितानुमितिनिष्ठविशेष्यताकत्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन। धूमादिलिङ्गकत्वप्रकारेच्छा च नैतादृशोभयसम्बन्धेनालोकलिङ्गकपरामर्शविशिष्टेति न तथाविधेच्छाकाले सिद्धिसत्त्व आलोकपरामर्शादनुमित्यापत्तिरिति धूमपरामर्शत्वादिना कारणताकल्पनं विनैवोपपत्तिरिति। अत्र च स्वावच्छिन्नलिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपितत्व-स्वभिन्नधर्मावच्छिन्नलिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्धर्मविशिष्टान्यत्वं तादृशानुमितिनिल(ष्ठ)विशेष्यतायां निवेशनीयम्। अन्यथैकत्र द्वयमिति रीत्यैकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यमिति रीत्या वा धूमलिङ्गकत्वालोकलिङ्गकत्वोभयप्रकारकानुमित्साकाले सिद्धिसत्त्वे तथाविधैकमात्रलिङ्गकपरामर्शादप्यनुमित्यापत्तेः।

अथ वह्निव्याप्यालोकवान्न वा पर्वतः पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानित्याकारकनिर्णयदशायां सिद्धिसत्त्व आलोकमात्रलिङ्गकेच्छासत्त्वे पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यापत्तिः, तादृशेच्छायां तथाविधज्ञानस्य व्याप्यत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नस्वप्रकारतावच्छेदकधर्मालोकत्वावच्छिन्ना(न्न)लिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपितानुमितिनिष्ठविशेष्यताकत्वरूपसम्बन्धस्य सत्त्वेन तदघटितोभयसम्बन्धेन तादृशेच्छाया वह्निव्याप्यवत्ताज्ञानविशिष्टत्वात् स्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवत्त्व-स्वावच्छिन्नव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वोभयसम्बन्धेन प्रकारविशिष्टत्वेन तादृशज्ञानस्यानुमितिजनकत[ा]वच्छेदकीभूततथाविधनिश्चय-

त्वावच्छिन्नत्वाच्चेति चेत्, न, व्याप्यत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नपक्षविशेष्यता-निरूपितस्वप्रकारतावच्छेदकत्व-स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितानिरूपितस्वावच्छिन्नाभाव-प्रकारतानिरूपितपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वोभय-सम्बन्धेनस्वविशिष्टधर्मावच्छिन्नलिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशे-ष्यताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टधर्मावच्छिन्नलिङ्ग-कत्वप्रकारतानिरूपितपूर्वोपदर्शितोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्धर्मविशिष्टान्यानुमितिनिष्ठ-विशेष्यताकत्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन वह्निव्याप्यवत्तानिर्णयादिविशिष्टत्व-स्येच्छायां निवेशनात् ।

अत्र प्रथमं स्वपदद्वयं वह्निव्याप्यवत्तानिर्णयपरम् । द्वितीयस्वपदञ्च संशयादा-वभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन भासमानधूमत्वादिरूपधर्मपरम् । एवञ्चोक्तस्थले नानुमित्यापत्तिस्तत्र तादृशज्ञानस्य स्वावच्छिन्नाभावप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वाव-च्छिन्नविशेष्यताकत्वसम्बन्धेनालोकत्ववत्त्वात्तद्भेदस्य तत्रासत्त्वेनालोकत्वस्यातथा-त्वात् । धूमत्वस्यैव तादृशतया तदवच्छिन्नलिङ्गकत्वप्रकारकत्वस्य तथाविधेच्छायाम-भावेन तादृशेच्छाया उपदर्शितोभयसम्बन्धेन व्याप्यवत्तानिर्णयविशिष्टत्वाभावात् ।

ननूक्तरूपेण सिद्ध्यभावस्यैक्येऽनुमितिर्जायतामित्याद्यननुगतेच्छानां तत्तद्व्यक्ति-त्वेनैवोत्तेजकतया निखिललिङ्गकपरामर्शकालीनतादृशेच्छाभावकूटस्यैकत्र निवेशेन तस्य विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहप्रयुक्तकार्यकारणभावानन्त्यप्रसङ्गः । लिङ्गभेदेन कारणताभेदे तु तत्तल्लिङ्गकपरामर्शकालीनतादृशेच्छानामभावसमुदायस्य तदन्यलिङ्गकपरामर्शकालीनतादृशेच्छानामभावसमुदायस्य चैकत्रानिवेशात्तस्य च पर-स्परं विशेष्यविशेषणभावप्रयुक्तकार्यकारणभावानन्त्यप्रसङ्गाभावाल्लाघवम् ।

न च तादृशाननुगतेच्छानामनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वाद्यनुगतरूपेणैवोत्तेजकत्वान्न दोष इति वाच्यम्, तथा सति घटाद्यनुमितिसामग्रीसत्त्वे पर्वतो वह्निमानिति सिद्धिसत्त्वे वह्निव्याप्यधूमादिमत्तानिर्णयदशायामनुमितिर्जायतामिति(ती)च्छानन्तरं पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, तदानीं तादृशसिद्ध्यप्रतिबध्यीभूतघटाद्यनु-मित्युत्पत्त्यैव तथाविधेच्छाविषयसिद्ध्येष्टापत्तेरयोगात् । तासां तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेज-कत्वे तु नोक्तदोषः, घटाद्यनुमितिसामग्रीकालीनानुमितिर्जायतामितीच्छाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन[1] पर्वतो वह्निमानिति सिद्धिप्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वानभ्युपगमेन तदानीं तथाविधेच्छाभावकूटविशिष्टोपदर्शितसिद्धिरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन वह्न्यनुमित्यु-त्पादासम्भवादिति चेत्, न, तासामप्यनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वाद्यनुगतरूपेणैवोत्तेजक-

---

१. 'त्वेन न पर्व' इति पाठो मातृकायाम् ।

त्वात् । न चोक्तदोषः, घटाद्यनुमितिसामग्रीसमवधानकालीनेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमात् ।

युज्यते चैतत् । अन्यथा तादृशेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वे लिङ्गभेदेन कारणताभेदेऽपि तल्लिङ्गकपरामर्शकालीनतादृशेच्छानामभावसमुदायस्य तदन्यलिङ्गकपरामर्शकालीनतादृशेच्छानामभावसमुदायस्य चैकत्रानिवेशेन तस्य[1] च परस्परं विशेष्यविशेषणभावप्रयुक्तकार्यकारणभावानन्त्यप्रसङ्गाभावेऽपि तत्तल्लिङ्गकपरामर्शकालीनतादृशेच्छानामेव ता(त)त्तद्व्यक्तित्वे(त्वे)नाभावसमुदायस्य तत्तल्लिङ्गकानुमितिकारणतायां निवेशेन तस्य परस्परं विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहप्रयुक्तकार्यकारणभावानन्त्यप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादिति । एवञ्च साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्त्यवगाहिपरामर्शहेतुतामते हेतुतावच्छेदकभेदेन परामर्शहेतुताया अनुमितिप्रतिबन्धकतायाश्च भेदाभावप्रयुक्तलाघवमखण्डितमेवेति ।

स्यादेतत् । यद्युक्तरीत्या धूमालोकादिनिखिलपरामर्शाणामेकरूपेण हेतुत्वसम्भवेन साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानहेतुतामतेन निर्णयत्वानिर्वचनाद्यनुरोधेन हेतुतावच्छेदकानां विशिष्टनिवेश आवश्यकस्तदा व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानहेतुतामतेऽपि तन्निवेशनं विनैव सर्वमुपपादयितुं शक्यते । तथा हि—स्वविशिष्टव्यापकसामानाधिकरण्यविशेष्यतावच्छेदकतापन्नस्वावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन किञ्चिद्धर्मविशिष्टप्रकारतात्वेन पक्षविशेष्यतानिरूपितनिखिलहेतुप्रकारता अनुगमय्य तन्निरूपितपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताशालिनिर्णयत्वेनैव हेतुत्वमुच्यते । धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणालोकवान् पर्वत इत्यादिनिर्णयश्च न तादृशसम्बन्धेन केनापि धर्मेण विशिष्टः, तादशज्ञानीयपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतायामालोकत्वावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वेऽप्यालोकत्वविशिष्टव्यापकसामानाधिकरण्यविशेष्यतावच्छेदकत्वस्यालोकत्वेऽसत्त्वेन स्वपदेनालोकत्वस्योपादातुमशक्यत्वात्, पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतायां धूमत्वावच्छिन्नत्वविरहेण स्वपदेन धूमत्वस्याप्युपादानासम्भवाच्च । स्वविशिष्टव्यापकसामानाधिकरण्यविशेष्यतावच्छेदकत्वञ्च स्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका या हेतुप्रकारता, तन्निरूपिताधिकरणप्रकारतानिरूपिताधेयत्वप्रकारतानिरूपिताभावप्रकारतानिरूपितप्रतियोगित्वप्रकारतानिरूपितावच्छेदकत्वप्रकारतानिरूपिताभावप्रकारतानिरूपितवह्नित्वप्रकारतानिरूपितावच्छिन्नत्वप्रकारतानिरूपितवह्निप्रकारता-निरूपिताधिकरणप्रकारतानिरूपिताधेयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वम् । तेन [इन्]धनव्यापकवह्निसमानाधिकरणेध(न्ध)नवान् पर्वत इत्यादिज्ञानस्य वास्तववह्निनिष्ठेध(न्ध)नव्यापकत्वस्याप्रसिद्ध्या तदनवगाहित्वेऽपि न क्षतिः । नीलधूमव्यापक-

१. 'तस्य तस्य' इति आवृत्तपाठो मातृकायाम् ।

वह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानका(वा)रणाय च स्वनिष्ठावच्छेदकतायां स्वनिरूपकप्रकारतानिरूपितत्वसम्बन्धेनावच्छेदकताविशिष्टान्यत्वमपि निवेशनीयम् ।

नीलधूमत्वावच्छिन्नलिङ्गकपरामर्शादीनाञ्च त्वन्मत इव मन्मतेऽपि पृथगेव हेतुता स्वीक्रियते । एवं जातिविशेषविशिष्टव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानवारणाय स्वनिष्ठावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वमपि निवेश्यम् । जातिविशेषत्वादिना धूमत्वादिलिङ्गतावच्छेदक[ता]स्थले च पृथगेव हेतुत्वमुच्यते । भवन्मतेऽपि तत्र पृथगेव हेतुताया वक्तव्यत्वात् ।

एवं धूमसमानाधिकरणघटाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नवह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इति ज्ञानवारणायाधेयत्वनिष्ठप्रकारतायां स्वनिरूपकप्रकारतानिरूपितत्वसम्बन्धेनाभावत्वान्यनिष्ठप्रकारताविशिष्टान्यत्वमपि निवेशनीयमिति ।

अथ तथाप्येतन्मते स्वरूपतो वह्नित्वविधेयतावच्छेदककानुमितेरनुपपत्तिः, तथा हि—एतन्मते धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वमङ्गीकार्यम्, तत्र च वह्नित्वत्वादिना वह्नित्वे हेतुसमानाधिकरणभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वावगाहनात्तदुत्तरं वह्नित्वत्वादिरूपेण वह्नित्वविधेयतावच्छेदककानुमितिरेवोत्पत्तुमर्हति, परामर्शस्य यद्रूपावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वावगाहित्वं तद्रूपपुरस्कारेणैव साध्यतावच्छेदकावगाह्यनुमितिजनकत्वमिति नियमस्यावश्यमङ्गीकर्तव्यत्वात् । अन्यथा धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकजातिमत्समानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानादपि पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यापत्तेः ।

न च जातित्वावच्छिन्ने तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वावगाहिज्ञानस्य जातित्वावच्छिन्नविधेयतावच्छेदकताकानुमितिं प्रत्येव हेतुत्वम् । वह्नितत्वा(ह्नित्वा)द्यवच्छिन्ने तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वावगाहिज्ञानस्य तु स्वरूपतो वह्नित्वविधेयतावच्छेदकानुमितित्वमेव जन्यतावच्छेदकमिति तथाविधपरामर्शा[त्] तादृशानुमित्युत्पत्तौ न किञ्चिद्बाधकमिति वाच्यम्, तथा सति वह्नित्ववद्वान् इत्यनुमितेर्विलयप्रसङ्गात् । न च तथाविधानुमितित्वमपि तज्जन्यतावच्छेदकमिति वाच्यम्, असति बाधके पर्वतो वह्निमान् वह्नित्ववद्वांश्चेति द्विविधविषयताशाल्यनुमित्यापत्तेः ।

साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानहेतुतामत(ते) च परामर्शेऽभावप्रतियोगितावच्छेदकतया यथा वह्नित्वादेर्भानं तथैवानुमितावपि वह्नित्वादेर्भानमिति न काप्यनुपपत्तिरिति चेत्, सामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकतया स्वरूपता(तो) वह्नित्वावगाही धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नवह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्याकारक-पसंशमर्वः (परामर्शः) स्वरूपतो वह्नित्वविधेयतावच्छेदककानुमितौ हेतुः सामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकतया वह्नित्वत्वरूपेण वह्नित्वावगाहिनो धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्ववत्समानाधिकरणधूमवान् पर्वत इति परामर्शस्य च वह्नित्वत्वावच्छिन्नविधेयतावच्छेदकताकानुमिति(तिं) प्रत्येव हेतुत्वम् । एवमन्यत्रापीति न काप्यनुपपत्तिः ।

नव्यास्तु स्वावच्छिन्नत्व-संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववद्धेतु-समानाधिकरणभावप्रतियोगितासामान्यकवह्नित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमत्वादि-रूपैव व्याप्तिर्निर्वक्तव्या । तत्र च स्वपदार्थस्य वह्नित्वादेर्यथा निवेशस्तथैवानुमितौ विषयत्वं(स्य,) व्यभिचारज्ञानमपि तादृशप्रतियोगितावच्छेदकधर्मिकतदुभयवत्ताज्ञानमिति नानुम (पप) त्तिलेशोऽपीत्याहुः ।

केचित्त्वनवच्छेदकत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदक[क]परामर्व(र्शः) स्वरूपतो वह्नित्वादिविधेयतावच्छेदककानुमितौ हेतुः । वह्नित्वत्वाद्यवच्छिन्नविधेयतावच्छेदकताकानुमितौ च वह्नित्वत्वावच्छिन्नेऽनवच्छेदकत्वावगाहो परामश(र्श) इति नानुमितेर्नियमतो द्विविधविषयताशानि(लि)त्वप्रसङ्गः । न चानवच्छेदकत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदकबोधस्य व्यभिचारज्ञानाप्रतिबध्यतया तस्यानुमितिहेतुत्वे व्यभिचारस्य हेत्वाभासदा(ता)नुपपत्तिरिति वाच्यम्, निर्धमि(र्मि)तावच्छेदकबोधस्य सधर्मितावच्छेदकज्ञानाप्रतिबध्यत्वेऽपि निर्धर्मितावच्छेदक[क]ज्ञानप्रतिबध्यतया निर्धर्मितावच्छेदक[क]स्य वह्निस्वविशेष्यकहेतुसमानाधिकरणां(णा)भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहात्मकस्यैकव्यभिचारज्ञानस्य तादृशपरामर्शप्रतिबन्धकतायाः सुवचत्वेन व्यभिचारस्य हेत्वाभासत्वोपपत्तेः ।

धर्मितावच्छेदकभेदेन प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्य भिन्नतया प्रकृते निर्धर्मितावच्छेदकबोधसाधारणस्य वह्नित्वत्वातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नविशेष्यताकत्वरूपस्यैव वह्नित्वत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वस्य व्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयोक्तदोषाभावाच्चेति वदन्ति ।

ननु तथापि व्यापकत्वं स्वप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकवत्त्वम् । तत्र च स्वपदं नाभावसामान्यपरम्, अभाव—

सामान्यप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणस्य सर्वत्राप्रसिद्धेः । किन्तु स्वपदं तत्तदभावपरमेव । तथा च तत्तदभावप्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तितत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकभेदकूटवत्साध्यतावच्छेदकवत्त्वमेव प्रकृते व्यापकत्वमिति पर्यवसन्नम् । एवञ्च भेदकूटस्य प्रातिस्विकरूपेण ज्ञानं युगसहस्रेणापि न सम्भवतीति व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेर्दुर्ज्ञो(र्ज्ञे)यतया कथमनुमितौ त्त(त)ज्ज्ञानहेतुता । न च सामान्यतो हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिकभेदत्वादिना ज्ञानसम्भवान्न तादृशव्याप्तेदु(र्दु)र्ज्ञयत्वमिति वाच्यम्, व्यभिचारज्ञानाप्रतिबध्यतया तादृशसामान्यरूपेण ज्ञानस्यानुमित्यनुपयोगित्वात्[1] ।

न च साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तावपि साध्याभावे स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वस्य निवेशनीयतया तुल्यमिदं दूषणमिति वाच्यम्, तत्र प्रतियोगिपदस्य साध्यपरत्वेनाननुगमाभावादिति चेत् ?

अत्र केचित्—स्वप्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तिमदभावान्तस्य स्वनिरूपकाभावनिरूपितत्व-स्वावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणानुयोगिकत्वोभयसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टान्या या हेत्वधिकरणनिष्ठाधिकरणता, तन्निरूपकाभावेत्यर्थकतयाऽननुगमाभावोऽनु(वेनानु)पपत्त्यभावः । संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ च नाव्याप्तिस्तत्र द्रव्यादिनिष्ठसंयोगाभावं(वा)धिकरणता तथाविधोभयं(य)सम्बन्धेन संयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टैव,तदवच्छेदकसंयोगत्वावच्छिन्नाधिकरणानुयोगिकत्वस्य तन्निरूपकसंयोगाभावादिनिरूपकत्वस्य च सत्त्वात् । किन्तु तादृशोभयसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टान्या हेत्वधिकरणनिष्ठाधिकरणता घटाभावाद्यधिकरणतैव, तन्निरूपकघटाद्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य संयोगत्वे सत्त्वात् ।

संयोगी सत्त्वादित्यादौ च नातिव्याप्तिः, तत्र गुणाद्यात्मकहेत्वधिकरणवृत्तिसंयोगाभावाधिकरणतायास्तादृशोभयसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टान्यत्वात्, अधिकरणभेदेनाधिकरणताभेदस्य सर्वैरेव स्वीकृतत्वादित्याह(हुः) ।

तच्चिन्त्यम्, उपदर्शितोभयसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टान्या या हेत्वधिकरणनिष्ठाधिकरणता तस्याः सर्वत्रैवाप्रसिद्धेः, सर्वस्या एवाधिकरणताया उपदर्शितोभव-(य)सम्बन्धेन पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वाभावरु(रू)पप्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगिताव-(व ?)विशिष्टत्वात् ।

---

१. अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयस्यैव हेत्वाभासतया तादृशसामान्यरूपेण ज्ञानं प्रति व्यभिचारज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वेन व्यभिचारस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिः । अतस्तादृशसामान्यरूपेण ज्ञानस्यानुमित्यजनकत्वम् ।

यदपि हेत्वधिकरणनिरूपितनिरवच्छिन्नवृत्तित्वमेवाभावविशेषणमुच्यते, न तु प्रतियोग्य[न]धिकरणवृत्तित्वम्। एवञ्च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वस्य व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिशरीरे प्रवेशाभावान्नाननुगमसम्भावनेति तदपि न्न(न), तथा सति कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभाववान्[1] आत्मत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गात्।

वस्तुतस्तु स्वनिरूपकानुयोगिताविशिष्टनिरूपितत्वस्वावच्छेदकविशिष्टाधिकरणानुयोगिकत्वोभयसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टान्यत्वं साध्यवनि(न्नि)ष्ठसाध्याभावाधिकरणताभिन्नत्वं वा हेतुमन्निष्ठाभावाधिकरणताविशेषणं देयमिति नाननुगमसम्भावना।

नव्यास्तु हेत्वधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपमनुगतं प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकत्वं प्रतियोगिताविशेषणं देयम्।

अथवा स्वावच्छ(च्छे)दकावच्छिन्नानधिकरणन(त्व)सम्बन्धेन हेत्वधिकरणनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वावच्छिन्नसामान्याभावघटितव्याप्तिज्ञानमेवानुमितिजनकमिति नानु(न)नुगम इत्याहुः।

अथ लघुरूपसमनियतगुरुरूपेण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदककं यद्यत्स्वं तावद्धेदकूटविशिष्टसाध्या(ध्यता)वच्छेदकवत्त्वमेव व्यापकत्वमित्यवश्यं निर्वक्तं(क्त)व्यम्। तथा च तावद्धेदकूटज्ञानं युगसहस्रेणापि न सम्भवतीति व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेर्दुरुद्धरतेवेति चेत्, न, साध्याभावन(व)दवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानहेतुतामतेऽपि लघुसमनियतगुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकसद्धेतौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियागिताकाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेर्वारणाय साध्या(ध्य)तावच्छेदकावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वं विवक्षणीयम्। यत्र च साध्या(ध्य)तावच्छेदकावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितान[व]च्छेदकत्वं न साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्न-

---

१. अत्र कालिकसम्बन्धः साध्यप्रतियोगितावच्छेदको न तु आकाशाभावप्रतियोगितावच्छेदकः, तस्य प्रथमोपस्थिताकाशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकारे तूक्तस्थलस्यासद्धेतुत्वं स्यात्। हेत्वधिकरणनिरूपितनिरवच्छिन्नवृत्तित्वस्याभावविशेषणत्वे प्रकृते तादृशाभावपदेन साध्याभावोऽपि धर्तुं शक्यते। साध्याभावस्य आकाशाभावस्वरूपस्य केवलान्वयितया हेतुसमानाधिकरणत्वात्। प्रतियोग्यनधिकरणत्वकल्पे तु साध्यात्मकप्रतियोग्यधिकरणे गगनादावपि गगनाभावात्मकसाध्याभावस्य वृत्तेः प्रतियोग्यनधिकरणत्वाभावेन घटाभावादिकमादाय लक्षणसमन्वयः।

प्रतियोगिताकभेदनत्व(वत्त्वम्)। तथा सति लघुसमनियतगुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यक-सद्धेतावुक्ताव्याप्तेर्वारणासम्भवात्, तत्र प्रमेयवह्नित्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभावाप्रतियोगितावच्छेदकत्वादेः स्वसमनियतवह्नित्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्यपेक्षया गुरुत्वेन भेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। किन्तु तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकव्या(व्य)क्तीः शृङ्गग्राहिकतयोपादाय त्ता(ता)वद्भेदकूटवत्त्वमेव तन्निर्वाच्यम्। तथा च तावद्भेदकूटस्य युगसहस्रेण ज्ञातुमशक्यतया भवन्मतेऽपि दुर्ज्ञेयतारूपदोषो दुरुद्धर एव। गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकमतालम्बने चावयोस्तुल्य एव समाधिः। तस्माद् व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञाने(न)हेतुता[या]मपि हेतुतावच्छेदकभेदेन कार्यकारणभावानत्य(न्त्य)प्रयुक्ते(क्त)गौरवादिदोषाभावेन तज्ज्ञानहेतुत्वं निराबाधमेवेति, मैवम्, एवमपि व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेर्गुरुशरीरतया तदपेक्ष[या]साध्याभाववदवृत्तिरूपव्याप्तेर्लघुशरीरतया शरीरलाघवप्रयुक्तलाघवस्यानपायेन तज्ज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वौचित्यात्।

एतेन सर्वत्र साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिरिति न नियमः। परन्तु कुत्रचित्साध्याभाववदवृत्तित्क(त्व)रूपव्य(व्या)प्तिज्ञानात् कुत्रचिच्च व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानादपीत्यनियमपक्ष एव समीचीनः। तथा सत्याप्रामाण्यविशिष्टवह्निमत्पर्वतनिर्णयकालीनधूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वतो वह्निमत्पर्वतवृत्तिघटवानित्यनन्तानुमितिसामग्रीणामनन्तभिन्नविषयप्रत्यक्षादिकं प्र[ति] प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन लाघवसम्भवात् तदानीं पर्वतविशेष्यकवह्न्यभाववत्तानिर्णयात्मकबाधबुद्ध्यभावात्राप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितसिद्ध्यभावादिघटितव्यापकसामानाधि-करण्यरू[प]व्याप्तिज्ञानघटित-पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितिसामग्र्यास्तत्रावश्यकत्वात् तादृशसामग्र्याश्च भिन्नविषयकप्रत्यक्षादौ प्रतिबन्धकत्वस्य क्लृप्ततया तत एव तथाविधप्रत्यक्षाद्यनुत्पादोपपत्तेः।

न चैवं सति व्यापकसामाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिरुत्पद्यताम्, न तु साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानादिति वाच्यम्, साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानादनुमित्यभ्युपगमेऽप्यप्रामाण्यविशिष्टवह्निमत्पर्वतनिर्णयकालीनवह्न्यभाववदवृत्तिमत्पर्वता वह्निमत्पर्वतवृत्तिघटवानित्याद्यनन्तानुमितिसामग्र्या भिन्नविषयकप्रत्यक्षादौ प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन लाघवसम्भवात्।

न च नानाविधव्याप्तिज्ञानानामनुमितिहेतुत्वे त[त्त]त्कारणतायां परस्परं व्यभिचार इति वाच्यम्, क(का)र्यतावच्छेदककोटौ स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्तद्व्याप्तिज्ञानवैशिष्ट्यस्य निवेशनीयत्वादित्यपि परास्तम्, सामग्रीप्रतिबन्धकत्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवस्य तुल्यत्वेऽपि शरीरलाघवप्रयुक्तलाघवस्याधिक्येन साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वस्य युक्तत्वात्।

ननु शरीरलाघवात्साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिरेवानुमित्युपयोगिनीत्ययुक्तम्, व्यापकतागर्भव्याप्तौ वह्नित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्-वृत्तित्वाभावस्य च तुल्यशरीरत्वेन शरीरलाघवाभावात् । न च विशेषणस्योभयमते तुल्यशरीरत्वेऽपि व्यापकतागर्भव्याप्तौ साध्यसामानाधिकरण्यरूपाधिकांशस्य निवेशेन गौरवम्, एतन्मते तदनिवेशेन लाघवमिति वाच्यम्, एतन्मतेऽपि पर्याप्तिसम्बन्धेन घटत्वादिसाध्यकघटपटोभयत्वादिहेतौ घटत्वाद्यभाववति प्रत्येकस्मिन् पटादौ घटपटो-भयत्वादेः पर्याप्तिसम्बन्धेनावृत्तितयातिव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तित्वरूपसाध्यसामानाधिकरण्यस्यावश्यं निवेशनीयत्वादिति चेत्, न, समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्तात्वया(क्ततया)प्रत्येकावृत्तेः समुदायावृत्तित्वनियमेन द्वित्वादेः पर्याप्तिसम्बन्धेन प्रत्येकस्मिन्नपि वृत्तितयोक्त-रीत्यातिव्याप्त्यभावेन साध्यसामानाधिकरण्यस्यानिवेशनीयत्वात् । न चैवम् 'एको न द्वौ' इत्यतो बोधानुपपत्तिः, एकस्मिन्नपि द्वित्वादिपर्याप्तेः सत्त्वेन पर्याप्तिसम्बन्धा-वच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदस्य बोधयितुमशक्यत्वादिति वाच्यम्, द्वित्वादि-पर्याप्तेरुभयादिवृत्तिधर्मावच्छेद्यत्वनियमेन तदनवच्छेदकैकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन तद्वद्-भेदस्य तद्वति वृत्तौ बाधकाभावात् ।

अथैवं द्वित्वादेः पर्याप्त्या[ख्यविल]क्षणसम्बन्ध एव प्रमाणाभावः, 'इमौ द्वौ' इत्यादिप्रतीतेः समवाय(या)दिसम्बन्धविषयकत्वेनै वोपपत्तेः । 'एको द्वौ' इत्यादिप्रतीते-स्त्वेकत्वादेर्द्वित्वानवच्छेदकत्वादेव वारणात् । अन्यथा पर्याप्त्यङ्गीकारो(रेऽ)प्युक्तरीत्या तादृशप्रतीतेर्दुर्वारत्वादिति चेत्, न, द्वित्वादिकं द्व्यादौ पर्याप्तमिति प्रतीत्या तत्सिद्धेः ।

वस्तुतस्तु पर्याप्त्याख्यविलक्षणसम्बन्धोऽप्रामाणिक एव, उक्तप्रतीत्या द्वित्वादौ द्वित्वाद्यवच्छिन्नवृत्तिकत्वस्य विषयीकरणात् । अन्यथा पर्याप्त्यङ्गीकारेऽप्युक्तरीत्याऽ-भि(नि)र्वाहात् । न चाभेदेनावच्छेद्यावच्छेदकभावानुपपत्तिरिति वाच्यम्, द्वित्वादिव्यक्ती-नां नानात्वेनैकस्य[1] द्वित्वादेर्वृत्तावपरस्यावच्छेदकत्वे बाधकाभावात् । न च पर्याप्त-(प्ते)रनङ्गीकारे 'एको न द्वौ' इत्यादिप्रतीतेः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-वच्छेदकताकभेदविषयकत्वमेव वाच्यम् । तच्च न सम्भवति, एकस्मिन्नपि द्वित्वादि-समवायसत्त्वादिति वाच्यम्, एकस्मिन् द्वित्वादिसमवायसत्त्वेऽपि द्वित्वादावुभयादि-प्रवृत्तिधर्माच्छिन्नत्वोपगमेन 'तदनवच्छेदकैकत्वावच्छेदेन तद्वतो भेदस्य वृत्तौ बाधका-भावात् । अन्यथा पर्याप्त्यङ्गीकारेऽप्यगतेरित्यस्यासकृद(द्)विदितत्वात् ।

---

1. 'द्वित्वादिव्यक्तीनेकस्य' इति पाठो मातृकायाम् ।

अत्र नव्याः —"आकाशौ" इत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधस्य भ्रमत्वोपपादनाय पर्याप्त्याख्यविलक्षणसम्बन्धस्वीकार आवश्यकः। तादृशबुद्धेः समवायविषयकत्वे घटाकाशादिवृत्तिद्वित्वसमवायस्याकाशादौ सत्त्वेन भ्रमत्वोपपादनस्याशक्यत्वात्। न चोभयवृत्तिधर्मावच्छेदेनैव समवायेन द्वित्वस्याकाशादौ वृत्तेराकाशत्वाद्यवच्छेदेन तेन सम्बन्धेन तदभावसत्त्वाद् भ्रमत्वमुपपद्यत इति वाच्यम्, वृक्षः संयोगवानित्यादिज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तिवारणाय निरवच्छिन्नतदभाववति तत्प्रकारकज्ञानस्यैव भ्रमरूपा-(पत्वात्,) आकाशत्वाद्यवच्छिन्नद्वित्वाभाववा॥(त्व)मादाय भ्रमत्वस्योपपादयितुमशक्यत्वात्। न च पर्याप्तेः संसर्गतोपगमेऽपि तदो(ददो)षतादवस्थे(स्थ्य)-घटाकाशादौ द्वित्वादेः पर्याप्तिसत्त्वे प्रत्येकमाकाशादौ पर्याप्तिर्नास्तीत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात्, प्रत्येकस्योभयानतिरिक्तत्वादिति, (वाच्यम् ?) उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टसमवायस्य संसर्गतोपगमेनैव निर्वाहे किं पर्याप्त्येति वाच्यम्, तथा सति 'घटौ' इत्यादिवाक्यजन्यबोधस्यापि [भ्र]मत्वापत्तेः, समवायस्यैक्येन घटादिनिष्ठस्य द्वित्वादिसमवायस्य पटादावपि सत्त्वेन घटत्वाद्यव्याप्यत्वात्। न चोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टपर्याप्तेः संसर्गतोपगमेऽपि कथं भ्रमत्वोपपत्तिः, तादृशा(श)-विशिष्टसंसर्गस्याप्रसिद्धत्वेव(न) तेन सम्बन्धेन भ्रमत्वायोगादिति वाच्यम्, द्वित्वादिपर्याप्तावन्यत्र प्रसिद्धस्याकाशत्वादिव्याप्यत्वस्य भ्रमत्वस्वीकारात्। न चैवं सम्बन्धांश एव भ्रमत्वं फलितम्, तच्च न सम्भवति, तदभाववद्विशेष्यतानिरूपिततत्प्रकारताशालिज्ञानत्वस्यैव भ्रमत्व[रू]पत्वात्[1] सम्बन्धांशे विशेष्यत्वप्रकारत्वयोरभावादिति वाच्यम्, सांसर्गिकविषयतायामपि विशेष्यतात्वप्रकारतात्वयोरङ्गीकारेणोक्तदोषाभावात्। न चौ(चै)वं तदभाववत्ताज्ञानकाले तत्संसर्गि(र्ग)कभानस्याप्यनुदयप्रसङ्ग इति वाच्यम्, इष्टत्वात्, तदभाववत्ताज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ प्रकारतायां सांसर्गिकविषयताभिन्नत्वनिवेशेनोक्तदोषवारणसम्भवाच्चेत्याहुः, तच्चिन्त्यम्; एवमपि यत्रैकघटतात्पर्येण 'घटौ' इति वाक्यप्रयोगस्तत्र तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधस्य भ्रमत्वोपपादनासम्भवात्, घटद्वयवृत्तिद्वित्वस्य घटत्वव्याप्यपर्याप्तिसम्बन्धेनैकघटेऽपि सत्त्वात्।

अथ यज्ज्ञानीययत्प्रकारतानिरूपितविशेष्यतात्वं यन्निरूपिताधिकरणतावच्छेदकं [किञ्]चिद्धर्मव्यापकतानवच्छेदकं तज्ज्ञानीयतत्प्रकारताकत्वमेव तज्ज्ञानस्य तद्भ्रमत्वं वाच्यम्। प्रकृते च घटद्वयवृत्तिद्वित्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वमेकघट एव तादृशद्वित्वाधिकरणतावच्छेदकद्वित्वान्तरञ्च घटान्तरेऽपीति तद्व्यापकतानवच्छेदकत्वं तादृशविशेष्यतात्वस्येति तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधस्य भ्रमत्वोपपादनसम्भवे न तादृशापत्तेः संसर्गतास्वीकारस्य व्यर्थत्वाद् घटाकाशोभयवृत्तिद्वित्वप्रकारतानिरूपित-

---

१. 'पाच्च' इति पाठो मातृकायाम्।

विशेष्यत्वस्याकाश एव सत्त्वेन तादृशद्वित्वाधिकरणतावच्छेदकद्वित्वान्तरस्य च घटेऽपि सत्त्वेन तादृशद्वित्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतात्वस्य तादृशद्वित्वनिरूपिताधिकरणतावच्छेदकद्वित्वान्तररूपकिञ्चिद्धर्मव्यापकतानवच्छेदक[त्वा]त् ।

तस्मात् साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तौ साध्यसामानाधिकरण्यनिवेशस्यानावश्यकतया तदनिवेशप्रयुक्तशरीरलाघवानपायेन तद्व्याप्त्यवगाहिपरामर्श एवानुमितिहेतुर्न तु गुरुशरीरव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यवगाहिपरामर्शोऽनुमितिहेतुरिति सिद्धमिति कृतं पल्लवितेन ।

नव्यरीत्या परामशे(र्शो)ऽनुमाहेतुत्वमद्भुतम् ।
महादेवेन गदितं तनोतु विदुषां मुदम् ॥ १ ॥
अतिभावनया लब्धं प्रमेयं नूतनं हि यत् ।
तदत्र गृह्यतां सूक्ष्मदृष्टिमालम्ब्य सज्जनाः ॥ २ ॥

॥ इति पुण्यस्तम्भकरोपना[म]कमहादेवविरचितो
नव्यानुमितिपरामर्शकार्यकारणभावविचारः समाप्तः ॥

परिशिष्टम्

ग्रन्थे समागतानां नियमविशेषाणां सूचिः

सुसङ्ग्राह्याणि अभिनवप्रकाशनानि